
J. A. HERBAČIAUSKO ASMENYBĖ IR KŪRYBA XX A. PRADŽIOS LITERATŪROLOGINIAME-KULTŪROLOGINIAME KONTEKSTE

Eugenija Vaitkevičiūtė

Vilniaus universiteto Kauno humanitarinis fakultetas, Muitinės g. 8, LT-3000 Kaunas, Lietuva

Straipsnį skiriu VU Kauno humanitariniam fakultetui

ĮVADAS

Juozapas Albinas Herbačiauskas (Józef Albin Herbaczewski) žinomas kaip kultūros veikėjas, ekscentriškas literatas, rašęs lietuvių bei lenkų kalbomis. Į lietuvių kultūrą jis įskiepijo europietiškojo modernizmo užuomazgas, savaip atrado siurrealizmą, savo kūrinuose sintetino skirtingas epochas ir kultūras. Pirmasis lietuvių literatūroje aktualizavo lyčių kultūrinės ir visuomeninės savimonės problematiką, dėl to ilgą laiką buvo laikomas „antifeministu“. Pakeitė ontologines sampratas – lietuvių kultūrai kėlė naujus uždavinius, teikė naują individo suvokimą; žmogų traktavo kaip visavertį pasaulio visumos elementą, atsisakęs priskyrimų ir klasifikavimų.

J. A. Herbačiausko praktiškai neįmanoma priskirti kokiam nors konkrečiam lietuvių ar netgi lenkų sąjūdžiui. Didelis idėjų, požiūrių spektras – pradedant viduramžių natūralistine estetika, baigiant kultūrų megapolio idėja – peržengė kokius nors konkrečius programinius rėmus. Tuo galima paaiškinti įvairovę ir gausą atsiliepimų apie šio autoriaus gyvenimą ir kūrybą. Pats J. A. Herbačiauskas daug kartų sakėsi buvęs ir būsiąs nepriklausomas rašytojas, ištikimas savo asmeninėms idėjoms, o ne politinėms ideologijoms; ne kartą už tai ir nukentėjo: „Tai tragedija žmogaus, kuris už tai, kad tik Idėjai tarnauja, yra žmogus, nustojęs ir tėvynės, ir garbės, ir „honoro“, ir visko, ką man Dievas teikėsi duoti.“¹

Pagaliau jo idėjos bei teiginiai pernelyg aštrūs, įžūlūs ir drastiški, kad būtų priimti po kokio nors konkretaus būrelio ar rato vėliava. J. A. Herbačiauskas

¹ J. A. Herbačiausko laiškas Krokuvos Jogailaičių universiteto Filosofijos fakulteto dekanui (apie 1922 m.).

vengė pasirinkti kokią nors „stovyklą“ ar užsiangažuoti politiškai. Kai kurie autorai, kaip Aleksandras Dambrauskas (Adomas Jakštas)², Aušra Jurgutienė³, vadiną ją „dekadentu“. „Nesu dekadentas“, – rašė pats J. A. Herbačiauskas savo knygoje „I nie wódz nas na pokuszenie...“. Analogiškai Wacławas Berentas, vertindamas visuomenės reakciją į aptariamo laiko meną ir jo atstovus Lenkijoje, ironizuoja: „Visos tos naujovės kaip dvasios puvėsiai – tai žodinė fikcija! Visa tai – „n’existe pas“, kadangi mano suvokime nieko panašaus nėra!“ [...] „...sustarus su laikraščiais, kabo karo vėliava su užrašu: prieš – „pozityvistus“, „liberalus“, „antžmogius“, bent jau prieš „dekadentus“! O tada akimirka įsivaizduokime... dekadentus. „Kaip tad miela! Štai kaip jie patys sau... ir t. t.“ Yra ką ir kuo apdrabstyti. [...] Argi tik aklas ar pablūdes esti „sveikas“ visuomenės veiksnys?“⁴

W. Berentas vykusiai pateikia tų metų situaciją, tiksliai įvardydamas panašias reakcijas kaip dar vieną mitą, daugumos (pasirinktume terminą „miesčioniškos“) atsaką į kitimus mene. Tokius mitus formuoja greitai prigyjančios, tačiau seklios populiarųjų sąvokų traktuotės. Šiais atvejais tam, kas „nepažinu“, stengiamasi duoti aiškia, dažnai kategorišką etiketę.

Viena iš priežasčių, kodėl J. A. Herbačiauskas laikomas tarsi menkesnio, gan siauro profilio rašytoju, greičiausiai ta, kad Lietuvos visuomenė susipažinusi tik su dviem jo knygomis, kurios tikrai nepakankamai reprezentuoja visą autoriaus kūrybinį palikimą ir jo vertę. Keista, kad jis, palaikęs ryšius su Lietuva ir jos kultūra, suvokęs save ir kaip lietuviškosios meninės visuomenės atstovą, tokia pačia kryptimi orientavęs savo literatūrinę ir visuomeninę veiklą, vadinamas dekadentu.

Panašias „vertinimo paklaidas“ aiškiname keleriopai: kultūrinės brandos pokyčiais, įvairių generacijų naujomis aktualijomis ir ypač paties autoriaus kūrybinės sąmonės ypatumais.

BIOGRAFINIŲ FAKTŲ ANALIZĖ

Juozapas Albinas Herbačiauskas gimė 1876 m. spalio 20 dieną Lankeliškiuose („w Lankieliszkach“), Suvalkijoje, Kajetono ir Marijos Magdalenos Linkaitės šeimoje⁵. Vlado Sirutavičiaus teigimu, pats rašytojas savo tėvo giminę kildino iš Baltarusijos, o Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos rankraščių skyriuje saugomi iš Gudijos į Prienų apylinkes atsikėlusių Herbačiauskų, tiksliau – Horbačiauskų, bajorystės įrodymo dokumentai (1822 m. lapkričio 14 dienos⁶). J. A. Herbačiauskas turėjo brolių Boleslovą Ščenskį (B. Sczęsna-Laimutį), taip pat literatą. (Viktorija Daujotytė-Pakerienė „Erškėčių vainiko“ pratarmėje nurodo, kad bro-

² L. Gudaitis, *Platėjantys akiračiai*, Vilnius, 1977, p. 114.

³ A. Jurgutienė, Neoromantikai apie lietuvių sielos paveikslą, *Metai*, 1997, Nr. 7, p. 87.

⁴ W. Berent, To cale współczesnie, *Chimera*, Kraków, 1908, t. 4, Nr. 10–12.

⁵ S. Sierotwiński, *Polski Słownik Biograficzny*, 1960, t. IX/I, p. 432.

⁶ V. Sirutavičius, „Apie blogą lietuvi“ Juozapą Albina Herbačiauską, *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*, 1996, t. 8, p. 273.

liai buvo trys.) Pastebėtina, kad abiejų brolių pasaulėžiūra lietuvių-lenkų kultūros atžvilgiu smarkiai skyrėsi. J. A. Herbačiauskas teigė esąs lietuvis („litvinas“), o Lenkiją laikė savo antrąja lygiaverte tėvyne. Tuo tarpu brolis Boleslovas pripažino save kaip lenką.

Iš pradžių J. A. Herbačiauskas mokėsi Marijampolės gimnazijoje, iš kurios buvo pašalintas dėl politinių priežasčių. Skirtingi šaltiniai pastarąją istoriją pasakoja panašiai: kratos metu tėvų namuose buvo rastas lietuviškas kalendorius, atspausdintas lotynišku šriftu. Dėl to J. A. Herbačiauskas kurį laiką buvo policijos priežiūroje; norėdamas iš jos išsilaisvinti, apleido gimtus kraštus ir po trumpo atokvėpio Varšuvoje atvyko į Krokuvą, kurioje pragyveno visą ketvirtį amžiaus.

V. Sirutavičius užsimena apie J. A. Herbačiausko nuotaikas svetur: „dar jaunuolis būdamas Herbačiauskas buvo priverstas mesti mokslus Marijampolės gimnazijoje ir dėl caro valdžios persekiojimų sprukti iš Lietuvos. Maždaug ketvirtį amžiaus rašytojas praleido emigracijoje, daugiausia Krokuvoje. Kaip matyti iš gana gausaus epistolinio Herbačiausko palikimo, jį dažnai aplankydavo mintys apie prieš savo valią paliktą tėvynę, troškimas grįžti į ją“⁷.

Apie J. A. Herbačiauską buvo gan daug skirtingų nuomonių – tiek jo gyventu metu, tiek vėliau. Pvz., Mykolo Biržiškos knygoje jam skirtas bendras skyrius su Justinu Tumėnu, demonstratyviai pavadinant abu rašytojus vardais – „Justinas ir Albinas“. M. Biržiškos nuomone, J. A. Herbačiauskas buvo pervertintas, jis neturįs teisės savo kūrybos laikyti rimta veikla ir t. t.: „...priešingas yra Juozo Albino Garbuko-Herbačiausko likimas: didesnis garsas negu jis buvo vertas, negu yra tautai užsitarnavęs ar patarnavęs. Aštriai gabus – „vokiškai“ tariant – mišlingas, suvalkinio lietuvi (bažnyčios tarno) ir lenkės sūnus – mūsiškai puslenkis (antraip apvertus – puslietuvis!), dėl rastos pas jį politinės lenkiškos knygos (kiti šaltiniai nurodo lietuvišką kalendorių – *E. V.*) 1894 metais pašalintas iš Marijampolės gimnazijos ir atsidūręs Krokuvoje, čia jis ne tiek mokslinosi, kiek, besitrindamas literatų ir meninkų tarpe, ypačiai jų mėgiamose kavinėse, gyvas ir judrus, smailialiežuvis, virto tuo, ką lenkai vadina⁸ „genjusz bez teki“⁹.

Lietuviškoji enciklopedija taip pat suteikia atitinkamų duomenų: „Juozapas Albinas Herbačiauskas mokėsi Marijampolės gimnazijoje, bet bene iš 6 klasės pašalintas dėl rasto pas tėvą lietuviško kalendoriaus, už kurį buvo pakaltintas (ar pats prisiėmęs kaltę) sūnus. Nuo arešto pabėgo į Krokuvą. Ten kiek mokėsi, kentėdamas daug vargo, savo draugų ir kt. šelpiamas. Beveik visą amžių neturėdamas pastovių pragyvenimo šaltinių, dėl lėšų trūkumo negalėjo įsigyti sisteminio mokslo, nei sutvarkyti asmeninio gyvenimo. Tai atsiliepė ir jo literatūriniam bei viešajam darbe. 1904 m. II. 27. kartu su Adomu Varnu įsteigė Krokuvoje lietuvių draugiją Rutą [„Rūtą“] ir jai kurį laiką pirmininkavo. **Greitai pradėjo dalyvauti lenkų ir lietuvių spaudoje (slaptažodis Jaunutis Vienuolis), norėdamas tas dvi tautas suartinti savitarpio informavimu**“¹⁰ (išryškinta mano – *E. V.*).

⁷ V. Sirutavičius, op. cit., p. 276.

⁸ M. Biržiška, *Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą*, Los Angeles, 1953, p. 199.

⁹ Lenk. „genjusz be portfelio“.

¹⁰ *Lietuviškoji enciklopedija*, 1939, t. 8, p. 1330.

Pateikti teiginiai bei biografijos komentarai formuoja daugialypės, prieštaringos ir maištingos asmenybės vaizdą. J. A. Herbačiauskas, 1896 m. (Greta Lemanaitė nurodo 1898 m.¹¹) atvykęs į Krokuvą, kurį laiką neturėjo konkretaus užsiėmimo. Keletą metų dirbo raštininku Kriegerio ir Parzkowskio advokatų kanceliarijoje, kartais jį paremdavo pažįstami ir draugai. 1901–1906 m. greičiausiai kaip laisvas klausytojas studijavo Krokuvos universitete. Vertėsi sunkiai, griebsi įvairiausių užsiėmimų. Šiais studijų metais pradeda pirmuosius kūrybinius bandymus¹². „Pirmuosius bandymus“ mini S. Sierotwiński, tačiau nekonkretizuoja, tik išskiria J. A. Herbačiausko pirmąją knygą „Odrodzenie Litwy wobec idei polskiej“, 1905 m. išleistą Krokovoje. Kartais jam padėdavo Krokuvos Jogailaičių universiteto profesorius Marianas Zdziechowski. Pastarasis kildino save iš Gediminaičių dinastijos, vadindamas save Lietuvos gyventoju. Kaip pateikia G. Lemanaitė, J. A. Herbačiausko ir prof. M. Zdziechowskio pažintis prasidėjo gana įdomiomis aplinkybėmis, įprastomis J. A. Herbačiauskui. Tai nutiko „Slavų klube“ 1900 m., kuriame vyko susitikimas Lietuvos problemoms aptarti.

„...aš paprasčiau žodžio ir siaubingai apibariau prelegentą už tai, kad, remdamasis prof. A. Brücknerio autoritetu, leido sau paskelbti nerimtą nuomonę apie mano žemiečius, kuriuos žino tik iš gandų ir kvailų įsivaizdavimų. Išsčiau ilgiausią kalbą apie Lietuvą ir lietuvius, ir sukėliau skandalą. [...] Kai baigiau, priėjo prof. M. Zdziechowski, visas įraudęs (ar iš susijaudinimo, ar iš pasipiktinimo, nežinau), ir pakvietė mane rytojaus dieną papietauti“¹³.

Ši pažintis truko 38 metus ir įtraukė J. A. Herbačiauską į „Slavų klubo“ veiklą – ten lankėsi daugelis gabių Jogailaičių universiteto studentų. Gali būti, kad ši veikla paskatino J. A. Herbačiauską 1904 m. kartu su Dailės akademijos studentu A. Varnu įkurti lietuvių-lenkų visuomeninę mokslinę draugiją „Rūta“¹⁴. Šios draugijos tikslas – žadinti Krokovoje gyvenančių sulenkėjusių lietuvių tautinę sąmonę, skatinti jų kultūrinį gyvenimą bei meninės veiklos sąsajas su Lietuva.

1904 m. vasario 27 d. buvo priimti įstatai ir oficialiai įteisinta draugija. J. A. Herbačiauskas pasirašė kaip valdybos pirmininkas, A. Varnas – kaip sekretorius. Pagrindinis draugijos tikslas įstatuose apibūdintas taip:

1. „Suvienijimas visų lietuvių ir etnografiškos Lietuvos mylėtojų kalbos, rašliavos ir tėvyniškos kultūros auklėjimui.

2. Bendras nuveiktinas triūsas mokslo ir lietuviškos rašliavos ugdinimui, taipogi sujungtas su draugiškomis tautomis kultūriškas darbavimos“.

Draugijos veikloje buvo numatyta rengti literatūros vakarus, skaityti referatus, komplektuoti lietuvišką spaudą bibliotekai. Šio ketinimo skatinamas J. A. Herbačiauskas sukaupė Prūsijoje spausdintos uždraustos lietuviškos spaudos komplektą

¹¹ *Litwa. Dzieje, naród, kultura*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1998, p. 11–12.

¹² S. Sierotwiński, op. cit., p. 432.

¹³ *Litwa. Dzieje, naród, kultura...* (G. Lemanaitė remiasi T. Boy-Żeleńskiego knyga „O Krakowie“, Kraków, 1968.)

¹⁴ Pagal: L. Gudaitis, op. cit., p. 74–100.

Lietuviškoji enciklopedija, ... p. 1330.

ir daugelį lietuviškų periodinių leidinių. „Rūtos“ draugija atsisakė politinės veiklos, savo programoje pabrėždama padėsianti tai „lietuvijos“ daliai, kuri: „neveda politikos ir skaisčių dvasios elementų nenaikina partyviškoj kovoj, bet stropiai darbuojasi kultūriškam Lietuvos pakėlimui, nagrinėdama jos slapčią praeitį...“ Draugijos įstatuose akcentuota veikla „ne vardan tautiškujų egoizmą, bet vardan vienintelės idėjos, bendros visoms tautoms“.

Kaip rašo Leonas Gudaitis, Lietuvos kultūrinė bendruomenė ilgą laiką „boikotavo“ „Rūtos“ draugiją, nors buvo informuota apie jos įkūrimą. Lenkų laikraščiai apie ją pranešė labai santūriai. Apie tolesnę jos veiklą, susirinkimus ir t. t. daugiausia rašė leidinys „Czas“, kurio redakcijos nariai ir universiteto aktyvas lankydavosi menininkų kabarete „Żaliasis Balionėlis“ („Zielony Balonik“), įkurtame 1905 m.

Didžiausias ir svarbiausias draugijos darbas, įvykdytas jos veiklos apogėjuje, buvo pirmojo lietuviško literatūrinio almanacho „Gabija“ sudarymas ir išleidimas 1907 m. Leidinys skirtas penktosioms vyskupo Antano Baranausko mirties metinėms. Didžiąją almanacho dalį – maždaug 42 puslapius – sudarė J. A. Herbačiausko (pasirašiusio slapyvardžiu Jaunutis Vienuolis, kuriuo dažnai vadinosi ir vėliau), taip pat Motiejaus Gustaičio, Kazio Puidos-Žegotos, A. Dambrausko (A. Jakšto), Sofijos Kymantaitės, J. Zubrickio-Turčiniškio, Ksavero Sakalausko-Vanagėlio ir kt. autorių kūriniai. Prakalbą almanachui parašė Jonas Basanavičius.

Kaip vieną iš svarbesnių J. A. Herbačiausko gyvenimo įvykių, almanachą „Gabija“ dera aptarti išsamiau¹⁵. Pradedamas jis įžanga-kreipimusi, kurioje paaiškina mos almanacho intencijos.

„Jaunos Lietuvos sunus rašėjai [...] aukuoja Lietuvos Dainiui [...] VYSKUPUI ANTANUI BARANAUCKUI tyliai meldami: Išmelsk, galingas Dainiau, nuog Viešpaties, idant **Lietuvai, Tevynei mūsų, nuimtų** nuo galvos **erškėčių vainiką**, nuo rankų ir kojų **geležinius retežius**, nuo širdies – piktvarlę, o maloningai **su teiktų jai** Aušros vainiką, mildybės Kankles ir Audros Sparnus, kaipo tris **ženklus, kuriais apgali tamsybės vergiją [...]**!“¹⁶ (išryškinta mano – E. V., kalba netaisyta).

Logiška, kad šių žodžių autorius – almanacho sudarytojas J. A. Herbačiauskas. Lietuvybė, apskritai „prolietuviška“ pozicija čia – aiškiai išdėstytas pagrindinis akcentas. Išryškėja motyvai, kuriuos vėliau dažnai aptinkame autoriaus kūryboje: erškėčių vainikas, Aušra, Kryvė ir kt. Almanache pateikiami du J. A. Herbačiausko kūriniai – „Genijaus Meilė“ ir „Lietuvos Griuvėsių Gimnas (Dainiaus symphoniskas sapnas)“. Keliamos tikėjimo ir bažnyčios, vyro bei moters vaidmenų problemos, gvildinama menininko santykio su visuomene tema. Itin akcentuojama asmeninė apolitiška pozicija. J. A. Herbačiauskas išaukština Dievą, tačiau peikia bažnyčią kaip tarpinę grandį, sukėlusią tam tikrą nesusipratimą tarp žmonių ir dangaus. Tokios iš dalies laisvamaniškos pozicijos ištakos greičiausiai paaiškintinos amžiaus pradžios pokyčiais: dėl mesianizmo įtakos susilpnėjo baž-

¹⁵ Plačiau žr.: E. Vaitkevičiūtė, Moterys J. A. Herbačiausko kūryboje. Jaunučio Vienuolio paradoksas, *Literatūra ir menas*, Nr. 36(2864), 2001 09 07.

¹⁶ Almanachas „Gabija“, Krokva, 1907, *Maironio lietuvių literatūros muziejaus fondai*.

nytininkų (bet ne tikėjimo) padėtis, prisidėjo bepasitraukias pozityvizmas ir naujai mokslo atradimai. Tikėjimo poreikis visuomenės sąmonėje sustiprėjo, tačiau senosios schemos nebetiko, reikėjo atitinkamo pakaitalo. Individualumas, subjektyvizmas sąlygojo atsigrėžimą į žmogų, atramos imta ieškoti jame pačiame. J. A. Herbačiauskas nusako „tikrojo“ Dievo ir bažnyčios Dievo skirtumus, pirmajam suteikdamas žmogiškų bruožų. Pasirinkimo teisė atiduodama žmogui, kartu sugražinant į pirmąją krikščionybės atsiradimo laiką.

Po poros metų „Rūtos“ draugija iširo. Nurodomos įvairios priežastys: ideologinės (anot Onos Pleirytės-Puidienės, J. A. Herbačiauskas saugojo draugiją nuo politinių priemašų), „tautiniai kivirčiai“ (skulptorius Petras Rimša, prisimindamas studijas Krokuvėje, rašo, kad „tautinis dvilypumas, kai kurių narių noras vaikytis unijos idėjų „Rūtai“, savo eilėse turėjusiai išsilavinusių ir kūrybingų narių, trukdė laisviau išsitiesti ir veikliau pasireikšti“¹⁷), finansinės (dalis vietinių rėmėjų atsakė padėti finansiškai, imta varžytis dėl leidimui skirtų lėšų, kurios galiausiai prapuolė) ir t. t. Lietuvių diplomatas Juozas Gabrys-Paršaitis, 1907 m. atvykęs į Krokuvą, „Rūtos“ draugijos jau neberado. Savo kelionės aprašymuose jis rašė: „„Rūta“ turėjo žūti dėlėi vidurinių vaidų [...] ... jau mirdama, ačiū viršžmogiškoms pastangoms savo pirmininko I.[? – E. V.] Gerbaczewskio, pastatė sau paminklą, išleisdama atminčiai A. Baranausko pašvęstą rinktinę knygą vardu „Gabija“ (t. y. žibintuvas)“¹⁸. J. Gabrys-Paršaitis mini J. A. Herbačiauską ir savo laiške iš Krokuvos Mortai Zauniūtei 1906 m. rugsėjo 15 d.¹⁹

J. A. Herbačiausko ir daugelio jo amžininkų gyvenime bei kūryboje labai reikšmingas buvo menininkų kabaretas „Žalasis Balionėlis“. Jame telkėsi jaunoji opozicija dogmatiniam menui, modernieji dailės, literatūros, muzikos kūrėjai, rašantieji ir leidėjai, kalbėtojai ir klausytojai. Tadeusz Boy-Żeleński savo atsiminimuose, skirtuose kabaretui ir jo lankytojams, rašė: „...gaunu iki šiol iš Kauno laiškus nuo prof. Juozapo Albino Herbačiausko, kuriuose mūsų Juozapas Albinas komentuoja savo pasisakymus, mus netgi tuo metu neraminančius savo kopromisticizmu. [...] Žalasis Balionėlis padarė mane rašytoju – galiu nuoširdžiai su švaria sąžine paskelbti, jam atsilyginau; atlikau jame gerą pusę savo repertuaro, „atitarnavau“ keletą jo egzistavimo metų“²⁰.

Stebino netgi J. A. Herbačiausko išvaizda – amžininkai jį apibūdina pirmiausia kaip originalią figūrą ir asmenį: „pelerina, skrybėlė plačiais kraštais“, „klasikinis keistuolis, kuriame jauno lenkų čigono išvaizda derėjo su neįtikėtinu originalumu ir savarankiškumu požiūrių, skelbiamų daugiau kavinių pokalbiuose nei spaudoje“²¹. To laiko spauda neužfiksavo tikrojo J. A. Herbačiausko, jo kultūrinės įtakos, daromos ir žodžiu, ir „povyza“ ir skleidžiamos gyvosios kalbos jėga.

Pats J. A. Herbačiauskas apie menininkų kabaretą savo atsiminimuose atsiliepia kaip apie vietą, akivaizdžiai žadinusią meninę intrigą, sudariusią opoziciją

¹⁷ J. Rimantas, *Petras Rimša pasakoja*, Vilnius, 1964, p. 89.

¹⁸ L. Gudaitis, op. cit., p. 80.

¹⁹ A. Eidintas, *Slaptasis lietuvių diplomatas*, Vilnius, 1992, p. 32.

²⁰ T. Boy-Żeleński, *Znasz li ten kraj?*, Warszawa, 1993, p. 137.

²¹ S. Sierotwiński, op. cit., p. 432.

miesčioniškajai-klerikališkajai pusei ir, be abejonės, lavinusią ir brandinusią jaunuosius menininkus: „Aš, pavyzdžiui, tame kabarete daugiau prasilavinau, negu būčiau prasilavinęs kokioj nors vadinamoj „akademijoj“. Gyvi žymiausi Lenkijos menininkai-artistai, žmogaus paslapčių žinovai, drąsūs narsuoliai kovoje dėl meno garbės mane lavino, o ne manekenai, ne „povai ir papūgos“ (anot Slovackio). Mane lavino gyvi žmonės, o ne bibliotekos kandžiai. Ir aš entuziastingai minėsiu tuos laikus, kada Menas gyveno, o nedvėsė, marazmu – kaip dabar – nealsavo!“²²

J. A. Herbačiausko teigimu, „Žaliajame Balionėlyje“ aktyviai dalyvavo dauguma to laiko žymenybių. Viena iš neoficialių, bet visuotinai kabarete priimtų normų buvo viešai pristatyti save kaip kūrėją. Tokiu būdu, pvz., T. Boy-Żeleński, E. Leszczyński išgarsėjo kaip ypatingo muzikinio žanro – estradinių dainelių („piosenki“) – atlikėjai, o J. A. Herbačiauskas įgijo „Šukur-mukur“ pravardę: „Aš [...] skaičiau savo mistiškas satyras ir pirmą kartą Krokuvoj rečitavau lietuviškai mūsų Raganų dainą „Šukur-mukur, ką virei?“ Dėl to ir pravardžiuoja mane lenkai ligi šiai dienai vardu „šukur-mukur“²³.

Apie įvairių XX a. pradžios veikėjų ryšius bei veiklą pasakojama Zygmunto Leśniodorskiego knygoje „Wspómnienia i zapiski“²⁴. Joje atskleidžiama, kaip amžiaus pradžios Krokuvos kavinės tuo laiku tapo (mada atėjo iš Paryžiaus) kultūrinio gyvenimo, ypač jo naujovių ir aktualijų, centrais. „Menininkų kavinė užgimė Młoda Polska [Jaunosios Lenkijos] eroje. Kartu su XIX amžiaus pabaiga į krovietišką parnasą skriste užskrido „moderna“ (simbolizmas, modernizmas, Młoda Polska). Ji vaidino svarbų vaidmenį įvairiems meno ir gyvenimo būdo reiškiniams. Nuo to laiko šalia normalių kavinių su netikro aukso, panelių „gipsatūrų“, veidrodžių ir „žirandolių“ blizgučiais atsirado naujas kavinių tipas: ankšta kamerinė salytė, dažnai dekoruota joje klajojančių dailininkų, padengta freskomis, aplipdyta tinklu karikatūrų ir kitų paveikslų, dažnai gana aukštos meninės vertės. Čia, juodos kavos vandenyne, popirosų dūmų debesyse, o neretai alkoholio miglose generavosi kapitaliniai sumanymai, putojo, veržėsi diskusijos, sąmojo fejerverkai, kryžiuosi pažiūros. Problemos tvyrojo ore. Buvo nuotaika. Buvo atmosfera. [...] Galimų nesusipratimų su kavinės direkcija ir padoriąja visuomene atvejais menininkai netgi leisdavosi į kompromisus: viešosios nuomonės spaudžiamas Sichulskis „Paskutiniojo Teismo“ dalyviams pritepliojo dorovingas moteriškas kelnaites“.

Svarbų vaidmenį atliko literatų, žurnalistų ir dailininkų kabaretas „Zielony Balonik“, veikęs 1905–1912 m. „Pirmiausia „Žaliasis Balionėlis“ gerbtinas už tų kultūrinių pokyčių, kuriems atsidavė Krokuva pirmajame šio amžiaus dešimtmetyje, kvintesenciją“, – rašo Z. Leśniodorski. – „Kokie tai buvo laikai! Przybyszewskis, Zapolska, Wyspiański, Tętmajeris... impresionizmas Akademijoje [Dailės], Młoda Polska literatūroje, Pawlikowskis teatre, bohema kavinėse, „sabatai“ Paone, „nuoga siela“ diskusijų forume [...], pirmasis Krokuvos urbanistas Juliuszas Leo prezidento

²² J. A. Herbačiauskas, *Erškėčių vainikas*, Vilnius, 1992, p. 399.

²³ *Ibid.*, p. 398.

²⁴ Z. Leśniodorski, *Wspómnienia i zapiski*, Kraków, 1959, p. 19–33.

krėslė, universitetas ir „Czas“ redakcija [...]. O tame fone gausa talentų ir nepaprastų individualybių, susibūrusių bemaž vienu metu tokioje ankštoje erdvėje“. Apibūdindamas kabareto suburtų menininkų poziciją, Z. Leśniodorskis pabrėžia, kad tai buvo „iracionalių kūrybinių jėgų, glūdinčių satyriniame žvilgsnyje į pasaulį, simbolis. Tebūnie kas buvę, tai – kaprizinga puta, suklestėjusi ant keteros bangos, triukšmingai prašniokštusios Krokuvos kultūriniame gyvenime“.

Kabareto lankytojo T. Terleckio nuomone, „„Žaliajame Balionėlyje“ pastebimas kraštutinis svorio taškų kitimas iš idėjos – į gyvenimą, iš liaudies masės – į žmogų, iš metafizikos – į psichologiją, iš pasaulio idealizavimo – į analizę, pagaliau tobulėjo žingsnis nuo patetikos koturnų ant realybės grindinio ir taip – iki kabareto“. Organizuoti kabaretą ėmėsi Janas Augustas Kisielewskis, kadaise garsių pjesių „Karikatūros“ ir „Tinkle“ autorius. Anot Z. Leśniodorskio, „jis taip pat buvo pirmasis tų renginių konferansjė“, 1905 metų spalio 7 dieną „Balionėlio inauguracijos“ metu pasakęs ypač kandžią sveikinamąją kalbą dalyvaujančiųjų – daugiausia jaunojo Krokuvos parnaso – atžvilgiu: „Nuskurdusi ir liesa šiuolaikinė pseudomenininkų banda dabinas plunksnomis, išrautomis iš padvėsusio, mėlstančio povo uodegos. [...] Jūsų beždžioniškas kandumas, jūsų nykštukinis akiplėšiškumas, gatvės sentimentalizmas, konkurentišškai prisitaikėliškas tabakinis estetizmas, jūsų nemaloniai lipni įžūlybė, jūsų iškaršusi vaidyba, specifinis kvailumas, parapijinės pretenzijos ir tiksliuokščiai nejuokina, nekelia pasipiktinimo ar susierzinimo, o tik nuobodulį, nuobodulį...“

Z. Leśniodorskis mini J. A. Herbačiauską kaip vieną pagrindinių kabareto dalyvių: „„Žalioji Balionėlis“ sutvėrė sau tą fenomeną, stiliaus ir išmintingos gyvenimo tiesos fenomeną, koks, pvz., buvo T. Boy-Żeleński ar kitos kabareto „kolonos“ – W. Noskowskis, K. Żelechowski [...] taip pat bene vėliausias dalyvis Kauno universiteto profesorius J. A. Herbaczewski“.

Išlavintas audringos kabareto aplinkos, reiklios publikos, meno aktualijų, gyvų susitikimų ir bendravimo su to laikotarpio moderniojo Krokuvos parnaso lyderiais originalusis J. A. Herbačiauskas pakliūva į akademinę terpę. Kunigaikštis Lubomirskis Žalgirio mūšio penkių šimtų metų sukakties proga 1910 m. paaugėja pinigų lietuvių kalbos katedrai Jogailaičių universitete įsteigti. Taigi Jogailaičių universiteto Filosofijos fakultete 1911 m. pradėtas dėstyti lietuvių kalbos kursas²⁵. J. A. Herbačiauskas tampa lektoriumi ir dirba Krokuvos Jogailaičių universitete lietuvių kalbos dėstytoju nuo 1911 m. (iki 1924 m.)²⁶. Tiksliai darbo pradžios data nėra aiški, tačiau yra žinoma, kad 1911 m. birželio 27 d. raštą profesoriui Janui Rozwadowskiui (dėl pranešimo Filosofijos fakulteto tarybos posėdžiui) pasirašė fakulteto dekanas ir J. A. Herbačiauskas²⁷. Pastarasis nurodė ir savo adre-

²⁵ Pagal: G. Lemanaitė, Józef Albin Herbaczewski w Krakowie, *Litwa. Dzieje, naród, kultura*, Wydawnictwo UJ, 1998, p. 14 (remiasi: T. Boy-Żeleński, *O Krakowie*, Kraków, 1968).

²⁶ J. A. Herbačiausko grįžimo į Kauną metai nurodomi skirtingai. L. Gudaitis mini jo sutiktuves „Metropolyje“ 1923 m. rugpjūčio 4 d., *Laiko balsai*, Vilnius, 1985, p. 266.

²⁷ Dok. Nr.[?]. 1911, 27 d. czerwca, *Krokuvos Jogailaičių universiteto archyvo fondai* (toliau – *Archivum UJ*), Lektorat języka litewskiego, 1911–19[?]1, 1919–1927, WF II. 191.

są Krokuvoje – „ul. Wolska 18“. Rašydamas prašymą lektoriaus vietai užimti, kaip lietuvių kalbos išmanymo įrodymą J. A. Herbačiauskas suminėjo savo knygas. Pateikiame prašymo tekstą.

Filosofijos fakulteto

Garbiųjų Profesorių Kolegijai!

Pasirašiusysis prašo Gerbiamą Profesorių Kolegiją paskirti jam lietuvių kalbos dėstymo kursą ir tam tikslui prideda: 1) curriculum vitae, 2) metrikus, 3) 2 knygas – kaip įrodymą išmanymo lietuvių kalbos žodžio ir rašto²⁸.

J. Herbačiauskas [J. A. Herbaczewski]

Dirbo jis iki 1913–1914 m. pavasario semestro. Tada dėl mums neaiškių priežasčių pasiprašė atleidžiamas:

Gerbiama Profesorių Kolegija!

Dabar turiu garbės Gerbiamai Profesorių Kolegijai pranešti, kad nuo 1913/1914 metų vasaros semestro nepageidauju užimti lietuvių kalbos lektoriaus pareigų ir prašau tos krypties vadovo atsakymo. Priežastys, kurios mano asmenį šiam poelgiui paskatino, yra tokios svarbios, kad niekaip negaliu nepasitraukti.

Gerbiamą Profesorių Kolegiją prašau priimti nuoširdžios padėkos žodžius už bendradarbiavimą su manimi per 1 1/2 metų mano Lektoriaus darbo.

*J. A. Herbačiauskas [J. A. Herbaczewski]*²⁹

Tikėtina, kad prašymas buvo patenkintas. Žiemos semestro metu J. A. Herbačiauskas vėl dėstė lietuvių kalbą, gaudamas 400 kronų algą. Apie darbą 1915–1916 m. nėra žinoma. 1917 m. gruodžio 20 d. dokumente³⁰ Krokuvos kasai (parašymo vieta – Lvovas) nurodoma išmokėti Krokuvos Jogailaičių universiteto lietuvių kalbos lektoriui J. A. Herbačiauskui vienkartinę 800 kronų pašalpą. Yra žinoma, kad jis dėstė lietuvių kalbą ir 1918–1919 m. žiemos semestrą.

Savotišką versiją apie J. A. Herbačiausko darbą Jogailaičių universitete pateikia M. Biržiška. Įmanoma, kad tam tikri šių dviejų kultūros veikėjų literatūrinių požiūrių skirtumai turėjo kokias nors gilesnes priežastis. M. Biržiškos nuomone, J. A. Herbačiauską kankino vargas, nepritekliai, smarkus tėvynės ilgesys ir t. t. tol, kol gavo minėtą lektoriaus vietą. Ją gavus, tėvynės ilgesys sumažėjo, tačiau finansinės bėdos išliko. Iš Jogailaičių universiteto archyvo dokumentų matyti, kad maždaug nuo 1918–1919 m. J. A. Herbačiauskui dažnai tenka kreiptis į universitetą dėl finansinės paramos. 1919 m. kovo mėn. 15 d., remiantis Lenkijos Vyriausybės Komisijos Krokuvoje įgaliojimu, J. A. Herbačiauskui išmokėta 800 kronų vienkartinė parama. 1920 m. vasario 17 d. išskir-

²⁸ Dok. Nr. 856. *Archiwum UJ*.

²⁹ Dok. Nr. 633, *Archiwum UJ*

³⁰ Dok. Nr. L: 205992/6006/XIV, *Archiwum UJ*.

ta dotacija, apibūdinta kaip piniginė pašalpa mokslinei kūrybai paremti³¹. Kitame dokumente, skirtame Krokuvos kasai (dokumento data yra 1920 m. kovo 31d., parašymo vieta – Lvovas³²), nurodoma išmokėti lietuvių kalbos lektoriui J. A. Herbačiauskui [J. A. Herbaczewskiui] „vienkartinę paramą, pašalpą 1000 kronų“.

1921 m. spalio 19 d. dokumente nurodoma, kad Jogailaičių universiteto lietuvių kalbos lektorius J. A. Herbačiauskas kreipėsi į Jogailaičių universiteto Filosofijos fakulteto Tarybą, prašydamas papildomos kompensacijos už lietuvių kalbos paskaitų skaitymą. Savo prašymą jis motyvavo apverktina savo materialine padėtimi. Filosofijos fakulteto dekanas, įsitikinęs, kad J. A. Herbačiausko padėtis iš tiesų prasta, be to, jis rimtai serga, pasiūlo Tarybai peržiūrėti prašymą ir skirti papildomą 22 000 markių kompensaciją lektoriui iš neišieškoto Jogailaičių universiteto biudžeto etato už 1921 m. rusų kalbos dėstymo kursą³³.

1921 m. lapkričio 8 d. pagal rektoriaus (Nowako?) raštą J. A. Herbačiauskui išmokama 20 000 markių, nurodant kaip „vienkartinę pašalpą“. Turint omenyje, kad maždaug tuo laiku Vokietijoje siautė infliacija, žmonių, gyvenančių kaimyninėje Lenkijoje, sunki materialinė padėtis greičiausiai nebuvo retas atvejis. Manoma, kad viena iš priežasčių, kodėl J. A. Herbačiauskas turėjo nuolatinių išlaidų, buvo jo pastangos remti lietuvių studentus, „naujokus“, Krokuvoje. Tai mini Mykolas Römeris, J. Gabrys-Paršaitis ir kt. Jau minėtame J. Gabrio-Paršaičio laiške Mortai Zauniūtei ryškūs trys aprašomos padėties elementai: a) Krokuvoje jis patiria nepriteklių, b) mini adresatės paramą – „Ačiū už maistą“, c) užsimena apie šiltą bendravimą su vienu konkrečiu asmeniu – perduoda „labų dienų nuo J. Herbačiausko“. Regime tam tikrą „grandį“ su M. Zauniūte, kaip Lietuvos veikėja – rėmėja ir pagalbininke.

J. A. Herbačiauskas padėdavo įsitvirtinti „naujokams“ Krokuvoje, įvesdavo į menininkų ratą (tai pripažįsta ir M. Biržiška), dalijosi savo biblioteka – turėjo itin daug „prolietuviškos“ spaudos, carizmo uždraustų lietuviškų leidinių, leistų Prūsijoje, taip pat „Aušros“, „Šviesos“, „Varpo“, „Ūkininko“, „Apžvalgos“, „Tėvynės Sargo“, „Darbininkų balso“ komplektus³⁴. Tai įrodo J. A. Herbačiausko prolietuviškąją veiklą, dėmesį tautinio judėjimo Lietuvoje aktualijoms, pastangas palaikyti „savuosius“ bei populiarinti lietuviybę Lenkijoje. Jis dalijosi ne tik veikalų Lietuvos atgimimo tema idėjomis, kaip su M. Römeriu³⁵, bet ir materialiniais ištekliais.

Sunki buitis nesustabdė visuomeninės ir kultūrinės J. A. Herbačiausko veiklos ir neužgesino jo emocijų. Vieši pasisakymai, giną „litvinus“, kritika ir pan. išprovokavo tam tikrą reakciją. Filosofijos fakulteto dekanatui buvo atsiųstas skun-

³¹ Dok. Nr. [?] 1920, lutego 17 d., Rubryka: zasiłki na popieranie twórzosći naukowej, *Archiwum UJ*.

³² Dok. Nr.[?]. *Archiwum UJ*.

³³ Dok. Nr. L: 1335, *Archiwum UJ*.

³⁴ M. Maksimaitis, įv. str. „M. Römerio gyvenimas ir veikla“, M. Römeris, Valstybė ir jos konstitucinė teisė, *Valstybė*, Vilnius, 1995, t. 1, p. 15.

³⁵ Žr. *ibid.*, p. 15–16.

das³⁶ (data – 1921 m. lapkričio 25 d., Krokuva) iš laikraščio „Codzienny Kurjer“ redakcijos dėl J. A. Herbačiausko sukulto incidento „Michaliko“ kavinėje (t. y. „Zaliajame Balionėlyje“). Jis esą pažeminęs Lenkiją ir lenkus, užsipuldamas žurnalistus iš Gdansko ir patardamas jiems sąjungą su Lietuva prieš Lenkiją. Du lenkų žurnalistai iš Gdansko, kurie taip pat ten buvo, surašė skundą „ant Herbaczewskio“ ir prašė, kad apie visa tai būtų pranešta universitetui. Prie skundo prisidėjo dar ir keletas J. A. Herbačiausko straipsnių to meto spaudoje (pvz., minėtame skunde taip pat nurodyta, kad pridodamas „Głos Narodu“ numeris (nenurodytas, galbūt tai „Głos Narodu“, 1912 m. Nr. 6), kuriame yra perspausdintas J. A. Herbačiausko straipsnis apie Lenkiją.

Šių skundų rezultatas – specialiai suformuota drausmės komisija J. A. Herbačiausko veiklai ir lojalumui ištirti. Komisijos (1921 m. gruodžio 13 d., todėl kai kur nurodoma šios komisijos data – 1922 m.) išvadose teigiama, jog jo straipsnių tonas yra neabejotinai prieštaringas ir išsiskiriantis, tačiau vis dėlto juose nėra nieko, kas liudytų autoriaus nusistatymą prieš Lenkijos valstybę. Nesaikingumas, nesusivaldymas J. A. Herbačiausko viešuose pasisakymuose, be abejo, priklauso nuo jo individualybės. Dėl incidento „Michaliko“ kavinėje komisija nusprendė, kad minėtas pokalbis buvo privatus ir negali būti laikomas viešu pasisakymu. Drausmės komisija primygtinai pasiūlė ateityje J. A. Herbačiauskui būti nuosaikešniam kalbant apie politinius reikalus³⁷.

1919–1920 m. J. A. Herbačiauskas lankėsi Kaune bei Vilniuje. 1922 m. spalio 28 d. dokumente³⁸ nurodoma, kad už laikotarpį nuo 1922 m. sausio 1 d. iki 1922 m. birželio 30 d. J. A. Herbačiauskui už lietuvių kalbos paskaitas išmokėta 51877 markių. Už 1922 m. spalio mėnesį – 35854 markės, tačiau nuo 1922 m. lapkričio 1 d. iki 1923 m. birželio 30 d. už mėnesį mokėti 41232 markes. Taigi tikėtina, kad Krokuvos universitete jis dėstė iki 1923 m. birželio 30 d., o 1923 m. rugpjūčio mėnesį atvyko į Kauną. Nuo 1925 m. rugsėjo 1 d. ėmėsi dėstyti lenkų kalbą bei literatūrą Lietuvos (Kauno) universiteto Slavų kalbų ir literatūrų katedroje kaip lektorius, perrenkamas kasmet vieneriems metams (tik nuo 1930 m. rugsėjo 1 d. buvo išrinktas etatiniu lektoriumi)³⁹. (1924 m. laiške profesoriui M. Zdziechowskiui jis nurodė savo adresą: Gedimino gatvė 24/4, Kaunas.) Kauno universitete J. A. Herbačiauskas dėstė tik iki 1932 m. pavasario semestro. Nurodoma, kad buvo atleistas nuo 1932 m. rugsėjo 1 d., taip pat kad „jis [Herbačiauskas] dėl susidėjusių aplinkybių iš Universiteto pasitraukė“⁴⁰.

1919-ųjų J. A. Herbačiausko situaciją ir vizitą į Lietuvą derėtų aptarti išsamiau. J. A. Herbačiausko atvejis tam tikra prasme yra neįprastas. Pirmiausia jį

³⁶ Dok. Nr. [4]981, *Archiwum UJ*.

³⁷ Dok. Nr. L3996/21, *Archiwum UJ*.

³⁸ Dok. Nr. L: 3551/5645/22, Polecenie wyplaty, 28.X.1922, *Archiwum UJ*. (Dokumento pabaigoje priedas: *Gerb. Ponui J. Herbačiauskui per UJ Filosofijos fakulteto dekanatą*).

³⁹ Vytauto Didžiojo Universitetas, Antrųjų penkerių veikimo metų (1927.II.16. – 1932.IX.1) apyskaita, Kaunas, 1933, p. 206 (1922 m. vasario 16 d. įsteigtas universitetas pavadintas Lietuvos universitetu, vėliau pavadintas Vytauto Didžiojo – E. V.), *Kauno technologijos universiteto muziejaus fondai*.

⁴⁰ Ibid.

formavo dvi (lenkų bei lietuvių), ar netgi daugiau, kultūrinės, literatūrinės tradicijos, todėl meninė realizacija, požiūriai tapo gilesni, platesni. Konfliktas su to laiko konkrečia aplinka nulėmė skelbiamų idėjų kategoriškumą ir aštrų argumentavimo stilių. J. A. Herbačiausko skelbiamos idėjos buvo gana aiškios – meilė ir atsidavimas Lietuvai bei lietuvių kultūrai. Visos J. A. Herbačiausko veiklos vertinimo atrama ir dominantė šiuo atveju yra literatūriniai darbai. Jo požiūrių plėtra buvo itin didelė, todėl kaip vienas iš vertinimo aspektų aptariama ir visuomeninė politologinė veikla. J. A. Herbačiauskas, bene pirmasis siurrealistas lietuvių literatūroje, analogiškai Paryžiaus⁴¹ siurrealistų veiksmų modeliui reagavo į politines aplinkybes (plg. Anri Bretono skelbtą politinį manifestą⁴²), kartais netgi tiesiogiai (turima omenyje jo bandomąjį vizitą į Vilnių ir Nepriklausomą Lietuvą 1919 m.). Į laikmetį J. A. Herbačiauskas visų pirma reaguoja kaip literatas – išleidžia knygą, kuria kreipiasi į visuomenę, o tik po to imasi konkrečių susitikimų su visuomene, politikais ir t. t. Svarbus šiuo atveju yra J. A. Herbačiausko kaip menininko gebėjimas ir pastangos veikti visuomenės emocijas, ieškoti dialogo galimybių.

XX a. pirmaisiais metais, jau minėto garsiojo meninio kabareto „Zielony Balonik“ (dar vadinto „Jama Michalika“⁴³) pakilimo laikais, čia lankydavosi ne tik literatai ar dailininkai, bet ir politikos žvaigždės ar žvaigždutės. Taigi J. A. Herbačiauskas pateko į jau susiformavusio kultūrinio judėjimo centrą, idealias sąlygas įgyti savąją liberalaus kūrėjo modernisto poziciją, brandintą daugybės įtakų sintezėje.

Biografiškai pasakoja, kad „Pas Michaliką“⁴⁴ dažnai lankydavosi netgi Pilsudskiai, ypač būsimąjo Lenkijos maršalo žmona Marija Juškevičiovą-Pilsudską. (Patsai Pilsudskis tą laiką esą mieliau leido su tuometine meiluže Aleksandra Ščerbinska, vėliau tapusia jo antrąja žmona...)

Bendravimas su panašiais asmenimis nušviesdavo vietinius įvykius, padėdavo užmegzti pažintis, „pasisemti“ populiarių Lenkijoje aktualiausių idėjų bei formuoti savo asmeninę poziciją remiantis „pirmomis lūpomis“. Taip formavosi aplinkos ir laiko veikiamą energingą, kūrybingą J. A. Herbačiausko natūrą.

Tačiau pažymėtina, kad to laiko situacija veikliam, kritiško mąstymo autoriui iš esmės buvo dviprasmiška. Neutralus likti jis negalėjo, taigi reagavo savaip: kaip menininkas, kaip „tarpininkas“ ir t. t. Dera pastebėti, kad reakcijos, keičiantis situacijai, taip pat kito. Pradinė pozicija lenkų ir lietuvių santykių atžvilgiu, abiejų valstybių unijos idėjos reiškinys viešumoje kėlė įtarimą, kad jis – lenkų šnipas, politiškai „nepatikimas elementas“ ir pan. Pavyzdžiui, 1919 m. vasarą, t. y. rašytojo apsilankymo Vilniuje (užimtame lenkų) metu, išleista J. A. Herbačiausko brošiūrėlė „Kur eini, Lietuvi?“ traktuotina kaip sąmoningas gestas, tačiau greičiausiai ne vien

⁴¹ T. y. modeliui, o ne konkrečioms veiksmams.

⁴² 1925 m. žurnale „L'a revolution surrealiste“ A. Bretonas paskelbė politinį manifestą, siurrealizmo ištikimybę komunizmui. Vėliau siurrealistų požiūris iš esmės persigrupavo, E. Vaitkevičiūtė, Lietuviškasis siurrealizmas, *Metai*, 1998, Nr. 6, p. 89.

⁴³ Lenk. „jama“: 1) duobė, 2) skylė (perkeltine prasme – apie prastą restoraną).

⁴⁴ D. Nalenč, T. Nalenčius, *Juzefas Pilsudskis*, Vilnius, 1991, p. 92.

tik palaikantis lenkų pusę ar panašiai. Minėta knygutė, platinta Vilniuje ir vadina-
mojoje Kauno Lietuvoje, išreiškė rašytojo nuomonę (tuo konkrečiu momentu) apie
Lietuvos padėtį, tai buvo kreipimasis į visuomenę ir asmeninės nuomonės raiška.

Panašiai traktuotinas ir 1919 m. J. A. Herbačiausko vizitas į Lietuvą. Visų pirma
tai buvo žmogaus, atsidavusio dviem beveik vienodai gimtosioms kultūroms, pastan-
gos asmeniškai pamatyti realią situaciją. Vėliau J. A. Herbačiausko kūrinuose su-
formuota pozicija greičiausiai yra natūrali intelektualiniams sluoksniams priklaus-
sančiojo reakcija, turimų priemonių, šiuo atveju literatūrinių, pritaikymas.

Kaip, kodėl ir vardan kokių tikslų 1919 m. į Lietuvą atvyksta J. A. Herba-
čiauskas? M. Biržiška taip komentuoja situaciją: „Federalistiniai Pilsudskio ir jo
šalininkų sumanymai Lietuvos atžvilgiu atsikirto į kietą lietuvių tautos poziciją
[...] – siekimą nepriklausomybės be federalistinių ar unionistinių varžtų. [...] Čia
ir pasisiūlė Herbačiauskas Varšuvos vyriausybei (jos užsienių reikalų ministerijai)
tinkamai lietuvius paveikti“. Esą lenkai, „nežinodami tikrojo J. A. Herbačiausko
svorio lietuvių visuomenėje, nors ir abejodami leido 1919 m. vykti į Vilnių ir
Nepriklausomą Lietuvą „bandyti““. Vilniaus laikraštyje „Głos Litwy“ J. A. Her-
bačiauskas parašė kelis „lietuvius ir lenkus pamokančius straipsnius“, vėliau iš-
leistus atskira knygele „O Wilno i nie tylko o Wilno“. M. Biržiškos teigimu,
„Varšuvos nustatytas, Kaune jis puolė „vokišką“ Lietuvos vyriausybės politiką,
bet ministerio pirmininko Sleževičiaus paaiškintas susiprato lenkų esąs prigautas
ir užsigavęs, nieko nepešęs grįžo Krokuvon“⁴⁵.

Savo pokalbį su Ministru pirmininku Mykolu Sleževičiumi ir vizito į Lietuvą
istoriją pats J. A. Herbačiauskas pateikia knygoje „Litwa a Polska. Rozważania na
czasie“. Krokuvėje prieš kelionę aplinkiniai (jų Herbačiauskas konkrečiai neįvar-
dija) esą jį gąsdino ir atkalbinėjo vykti. Galima suabejoti M. Biržiškos teiginiu,
kad pats J. A. Herbačiauskas siekė viso labo manipuliuoti Nepriklausomos Lietu-
vos visuomenės nuotaikomis, politinėmis aplinkybėmis ar skatinti panašius nešva-
rius dalykus. Tikėtina, kad jisai suvokė, kuo rizikuoja važiuodamas į Lietuvą tokiu
metu, ir iš tiesų puoselėjo iliuziją tapti valstybių vienijimosi šaukliu. „„Patikimi“
informatoriai iš lenkų pusės Varšuvoje ir Vilniuje pripasakojo man daug „auten-
tiškų“ daiktų apie tai, kas dedasi „Kauno Lietuvoje“, dažnai ir pačiam Kaune. [...]
...taip ryškiai vaizdavo man „gąsdinančias Kauno gyvenimo scenas“, kad ėmė ne-
raminti mane mintis, ar atsitiktinai ne pakvaišėliai mano tėvynei vadovauja“⁴⁶, –
prisimena J. A. Herbačiauskas. Dėl savo statuso ar visuomenės opinijos įgyti ko-
kių nors nerealių vizijų neleido aplinka: „Ponas į Kauną ruošiatės? Nevažiuokite,
ponas, nes ir Tamstą ten užmuš... Ponas turite pas juos negerą markę... Laiko
Tamstą išdaviku...“⁴⁷. Tačiau užsispyręs „litvinas“ nuvyko į Nepriklausomą Lietuvą
ir, kaip pats sakosi, sužinojo, kad dauguma gandų ir kalbų tėra sufabrikuoti „kre-
sovcų“, t. y. pasienio gyventojų, kad paveiktų 400 000 lietuvių Vilniaus krašte ir
palenktų juos lenkų krašto pusėn.

⁴⁵ M. Biržiška, *Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą*, t. 2, Justinas ir Albinas, Los Angeles, 1953, p. 201.

⁴⁶ J. A. Herbaczewski, *Litwa a Polska. Rozważania na czasie*, Wilno, 1921, p. 17–21.

⁴⁷ Ibid.

Vladas Sirutavičius teigia, kad nėra tiksliai žinoma, kada J. A. Herbačiauskas atvyko į lenkų užimtą Vilnių: ar iki 1919 metų rugpjūčio pabaigos, t. y. iki POW (Polska Organizacja Wojskowa) akcijos Kaune, ar jau po jos⁴⁸. J. A. Herbačiauskas, pasakodamas apie savo viešnagę Kaune, mini, kad jos metu „Kaune atskleista slapta lenkų organizacija, pavaldi P. O. W. ir sudaryta iš besąlygiškai Lenkijai atsidavusių asmenų, dėjusi pastangas nuversti lietuvių vyriausybę ir įvesti diktatūrą. Dėl tos priežasties vyko asmenų areštai. Lenkų spauda [...] kaltino lietuvių vyriausybę „nežabotu lenkiškumo naikinimu be jokios kaltės iš lenkų pusės“⁴⁹.

Petras Klimas savo knygoje nurodo, kad ši akcija buvo lietuvių atskleista 1919 m. rugpjūčio 28–29 d.: „POW – Lenkų karinė organizacija, sukurta J. Pilsudskio iniciatyva 1914 m.; Lietuvos skyrius sudarytas 1918 m., o 1919 m. gegužės mėn. – Kauno apygarda, vadovaujama R. Kavaleco. Vykdydama Varšuvos įsakymą, apygarda rengė sukilimą prieš Sleževičiaus vyriausybę. [...] tikslas buvo sujauti pas mus ginkluotas riaušes ir tuo pretekstu pateisinti lenkų kariuomenės pagalbą iš Vilniaus jau visos Lietuvos okupacijai įvykdyti. Bet čia jiems nepasisekė: rugpjūčio 28–29 d. POW buvo sučiupta ir jos organizatoriai areštuoti“⁵⁰.

Dažnai svarstoma, kas konkrečiai paskatino J. A. Herbačiauską tokiai misijai. Tai galėjo būti Leonas Wasilewskis (Pilsudskio aplinkos veikėjas): jis ir brošiūrėlę „Kur eini, Lietuvi?“ užsakęs, ir bandęs panaudoti J. A. Herbačiauską kontaktams su lietuvių politiniais veikėjais užmegzti. Tai galėjo būti ir 1919 m. Lenkijos ministru pirmininku išrinktas Ignacas Janas Paderewskis, pianistas, kompozitorius, visuomenės ir politikos veikėjas, Vakarų Europoje ir JAV kėlęs Lenkijos atkūrimo klausimą.

Prieš kelionę į Lietuvą 1919 m. vasario mėn. 14 d. laiške I. J. Paderewskiui J. A. Herbačiauskas rašo priklausąs tai lietuvių grupei, kuri pritaria Lietuvos ir Lenkijos susivienijimui, tačiau angliško unionizmo prasme. „Istorinė lenkų misija Lietuvoje, mano supratimu, yra ne lietuvių ir baltarusių valdymas, o pagalba toms tautoms [...] Lenkas – mokytojas, o ne lenkas – valdovas“⁵¹. Save J. A. Herbačiauskas tuomet laiko žmogumi, galinčiu tapti ryšininku tarp abiejų tautų. Tačiau jis taip pat pabrėžia laiką keistomis aneksionistines lenkų diplomatijos sferų pretenzijas lietuvių ir baltarusių žemių atžvilgiu⁵².

Daugumą savo teiginių bei siūlymų J. A. Herbačiauskas išdėstė jau minėtoje knygelėje „Kur eini, Lietuvi?“ „Iš visų pusių Lietuvai gresia pavojus. Visiems Lietuva „reikalinga“. O prietelių, globėjų Lietuva nebeturi... Kas daryti?“⁵³, – svarsto J. A. Herbačiauskas. Įsitikinimas, kad Lietuvos padėtis reikalauja ieškotis sąjungininkų, – minimos knygelės pamatas. Problema kyla dėl to, į kurią pusę reikėtų pasukti. Čia J. A. Herbačiauskas prieštarauja oficialiajai Lietuvos vyriausybės politikai kaip trumparegiškai, perdėtai emocingai ir neapgalvotai: „Žmo-

⁴⁸ V. Sirutavičius, op. cit., p. 285.

⁴⁹ J. A. Herbaczewski, op. cit., 1921, p. 17.

⁵⁰ P. Klimas, *Iš mano atsiminimų*, Vilnius, 1990, p. 208–209.

⁵¹ J. A. Herbačiauskas, *O Wilno i nie tylko o Wilno*, Wilno, 1922, p. 6.

⁵² *Ibid.*, p. 7.

⁵³ J. A. Herbačiauskas, *Erškėčių vainikas...*, p. 439.

nės, atsigavinkit [...] išliuosuokit mintį, – ką darote? [...] Su tokia diplomatija tik į Balbieriškių miestelį važiuoti ir su žydeliu politikuoti... Paryžiuje atstovauti ją gėda⁵⁴. Jo manymu, paika vienytis su tais, kurie laikė Lietuvą priespaudoje, sustabdė lietuvių kultūrą 40 metų (turimi omenyje rusai) ar smurtavo (turimi omenyje vokiečiai). Lietuvai pražūtinga vienai atsidurti didžiųjų valstybių gironose. Tačiau dėl nuomonės, jog optimaliausias kelias yra lietuvių ir lenkų vienybė, negalima J. A. Herbačiausko laikyti užkietėjusiu lenkomanu ar lietuvių priešu. Jis puikiai suvokė galimas problemas, piktas lenkų politikų užmačias lietuvių atžvilgiu ir atvirai išpėjo dėl „povandeninių srovių“ pavojaus. Kompromisas, savotiška trečia galimybė jo suvokiama kaip pripažinimas: visose tautose esti nacionalizmo ir militarizmo, todėl kiekvieno reikalas nepriklausomai nuo tautybės su panašia antidemokratija kovoti. Galime spėti, kad tokias „vienijimo“ idėjas J. A. Herbačiauskas pabandė išsakyti Lietuvoje Vilniaus ir Kauno visuomenei. 1919 m. rugsėjo 23 d. po vizito Vilniuje jis kartu su M. Biržiška išvyko į Kauną. Po poros dienų Kauno teatre kartu su Augustinu Janulaičiu ir M. Biržiška skaitė pranešimus, skirtus Lietuvos ir Lenkijos tarpusavio santykių problemoms. Deja, Kauno visuomenė J. A. Herbačiauską paprasčiausiai nušvilpė. Iš to galima daryti išvadą, kad jo mintys daugmaž sutapo su minėtomis – apie dviejų valstybių susitarimo galimybes.

Sėkmingesni buvo dialogai su lietuvių politikais M. Sleževičiumi, Antanu Smetona. Apie šiuos susitikimus J. A. Herbačiauskas, jau grįžęs į Lenkiją, atsiliepė gana palankiai. Išsamesnį pokalbį aprašymą jis pateikia prisiminimuose apie viešnagę Lietuvoje savo knygoje „Litwa a Polska...“: „Man atvykus į Kauną – jau vėl vakarą – savo prezidiumo kabinete mane priėmė pats gerbiamasis ministeris pirmininkas D-r. Sleževičius. Nuoširdžiai pasveikino ir detalai pasiteiravo apie mano vizito tikslą. „Ar jau nebėra jokios vilties, kad tarp lietuvių ir lenkų vyriausybių galėtų užsimegztį kokie nors draugiškesni santykiai? Iš esmės dėl to atvažiavau, kad čia, vietoje, ištirčiau tikrąją padėtį“, – užvedžiau pokalbį politine tema. – „Mano vaidmuo – kaip tarpininko – gali šiek tiek jums praversti, kaip lemta...“ „Niekur nedemonstravome, – atsakė ministeris pirmininkas, – ir nedemonstruojame piktų kėslų Lenkijos atžvilgiu. Melagis tas, kas poną kitaip informavo. Norime susitarimo su Lenkija, tačiau ne savo garbės, ne mūsų tautos išdidumo kaina... Mes absoliučiai negalime atsisakyti penkių Vilniaus gubernijos apskričių, organiškai surištų su Kauno teritorija. Ir kuo remiantis galima pasiekti susitarimą su Lenkija? Mums patiems – išsižadėjimas, auka, žala, o lenkams – pelnas, turtėjimas mūsų sąskaita. Tokiu atveju susitarimas neįmanomas“⁵⁵.

Nepaisant J. A. Herbačiausko pastangų užmegzti dialogą, kito pokalbio metu Ministras pirmininkas M. Sleževičius pareiškia kategoriškai: „Buvusiose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse gali atgyti tik dvi valstybės – lietuvių ir baltarusių. Lenkiškasis pleištas (Vilniaus ir Gardino gubernijos) yra nereikalingas, nes niekaip valstybiškai neįrodytas, išskyrus „falšyva“ gyventojų lenkų statistiką“⁵⁶. Anot

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ J. A. Herbaczewski, op. cit., 1921, p. 15.

⁵⁶ Ibid., p. 15

jo, kiekvieno, kas besėdės prezidento ar ministro pirmininko kėdėje, lenkai neapkęs lygiai taip pat kaip jo – „labiausiai užkietėjusio Lenkijos prieš“⁵⁷, ir dėl tos pačios priežasties, t. y. atsisakymo išsižadėti Vilniaus... O įrodymai, kad Lietuvoje nekalti lenkai nepersekiojami, yra netgi labai aiškūs.

Apie lenkų Lietuvoje poziciją J. A. Herbačiauskas su akivaizdžiu sarkazmu rašo: „Kauno Lietuvoje lenkai yra unijos su Lenkija šalinininkai, tačiau ypatingos reikšmės. Tai reiškia: nenori Lietuvos kaip savarankiškos valstybės, nori Lenkijos su Vilniumi, Kaunu, Marijampole, Palanga, Klaipėda... Litvinams – „chlopams“ priklauso tikrai kultūrinė autonomija (savime aišku, ribose, apibrėžtose lenkų). Krašto valdymas privalo būti lenkų rankose, nes lietuvių inteligentija neturi jokios vertės – nei moralinės, nei intelektualinės. [...] Kultūringiausias elementas yra lenkai, taigi jiems krašte priklauso viršesnė padėtis...“⁵⁸. Tuo tarpu Lietuvos veikėjus jis vertina kaip labai daug gero padariusius savo kraštui itin sunkiomis sąlygomis.

Bene geriausiai 1919 m. J. A. Herbačiauskas apibūdina tuometinį Lietuvos prezidentą A. Smetoną ir būtent pastarajam tenka aiškios rašytojo simpatijos. Prezidentas apibūdinamas kaip „vienas iš daugiausiai vilčių teikiančių lietuvių inteligentų, kurio gyslomis tekas tikrasis „geniusz chlopa litewskiego“, – žmogus protingas, įžvalgas ir taktiškas“⁵⁹. Tuose A. Smetonos žodžiuose, kuriuos cituoja savo atsiminimuose J. A. Herbačiauskas, galima pastebėti paties rašytojo sielvarto atgarsių.

„Siūliau jiems, – skundėsi man prezidentas,– atsakingus postus vyriausybėje – nepriėmė, atmetė su gestu paslėptos piktos paniekos mano „chlopiškam“ asmeniui. Stengiausi ir stengiuosi užglaistyti tautinius nesutarimus krašte, tačiau visada tuščiai. Neapkenčia mūsų, „chlopu“, ir tiek... Jeigu mano vietoje sėdėtų kunigaikštis Radvila, pilna būtų šita salė pačių tikrai lenkų... Kunigaikštis Radvila – tai ne kažkoks Smetona, kurio prosenelį galbūt koks nors Radvilų prosenis rykštėmis plakė... O vis dėlto, – baigė su šypsena, – blogai daro, kad taip su mumis elgiasi. Miestas, turintis būti ryšiu tarp Lietuvos ir Lenkijos, tapo tuo, kuris kasa bedugnę tarp abiejų tautų, idant abeji į tą bedugnę įgriūtų... Liūdną puslapį turėsime naujojoje Lietuvos istorijoje, labai liūdną...“⁶⁰.

Atkreipsime dėmesį, kad J. A. Herbačiauskui autoritetai buvo akivaizdžiai kintantis dalykas, šiuo klausimu jis pripažino galimus ir asmenų, ir savo nuomonės svyravimus. Nuomonė, pvz., apie A. Smetoną po tam tikro laiko šiek tiek pasikeitė. Viename iš pokalbių su „Vilniaus balso“ redaktoriumi Rapolu Mackoniu-Mackevičiumi (tikslī data neaiški, galbūt apie 1932 m.) J. A. Herbačiauskas į klausimą, kaip vertinąs A. Smetoną, atsakė: „Mecziwa dusza, ale glupią“ (Padorus žmogus, bet kvailas)⁶¹. (R. Mackonio-Mackevičiaus teigimu, J. A. Herbačiauskas buvo labai išžeidęs, kad jam nepadidino pensijos.)

⁵⁷ Ibid., p. 17.

⁵⁸ Ibid., p. 18.

⁵⁹ Ibid., p. 19.

⁶⁰ Ibid., p. 19.

⁶¹ A. Eidintas, *Antanas Smetona*, Vilnius, 1990, p. 136.

Panašiai kaip 1919 m. pokalbio metu A. Smetona, pats J. A. Herbačiauskas save greičiausiai traktavo kaip žmogų, kurio uždavinys – sutaikyti abi tautas. Tačiau taip pat dažnai kaip ir nesuprastą bei niekinamą tyraširdį lietuvišką „chlopa“; brolių lietuvių tuo pat metu ūdijamą tėvynės priešą, su nemėgiamais lenkais besibičiuliaujantį. „Wróg Polskę, zdrajca Litwy“ (Lenkijos priešas, Lietuvos išdavikas)⁶², – su nuoskauda mini jis ne kartą sulauktą apibūdinimą abiejų šalių spaudoje. Savo intelektualinę misiją J. A. Herbačiauskas bandė tęsti grįžęs į Lenkiją: 1919 m. spalio 3 d. jis kartu su M. Biržiška lankosi pas J. Pilsudskį. Ten rašytojas raginęs J. Pilsudskį keisti Lenkijos politiką Lietuvos atžvilgiu, nes ligšiolinė esą tik stumianti lietuvius ieškoti sau naujų sąjungininkų⁶³. Vėliau J. A. Herbačiauskas buvo susitikęs su Lenkijos užsienio reikalų ministerijos Lietuvos sekcijos vadovu M. Araszewski (nei tikslu data, nei tikslus pokalbio turinys nežinomi).

J. A. Herbačiausko laišakai ir straipsniai prieš ir po 1919-ųjų vizito Lietuvoje skatina išvadą, kad įvyko tam tikras jo požiūrio lūžis, reakcija į abiejų valstybių santykius pasikeitė. Bene išsamiausiai jis pats tai aprašo knygoje „O Wilno i nie tylko o Wilno“. Joje pateikiami ir M. Biržiškos vieši atsakymai į J. A. Herbačiausko straipsnius, rašytus vizito Lietuvoje metu. 1919 m. M. Biržiška vadina J. A. Herbačiauską „sulenkintu lietuviu“, o jo kalbas apie uniją – „sentimentaliais atodūšiais“: „unija, kuri visada atrodė vienai pusei balta, kitai juoda, amžinai bus priežastimi naujų ginčų ir nesusipratimų“⁶⁴. M. Biržiška taip pat įspėja, kad J. A. Herbačiauskas, skelbdamas viešai tokius pritariančius savo teiginius apie uniją ir pan., elgiasi neatsargiai – įduoda lenkų pusei dar vieną argumentą. Esą, jei patys lietuviai taip viešai skelbia... Iš esmės M. Biržiška prikiša J. A. Herbačiauskui vienpusiškumą.

Vėliau J. A. Herbačiausko požiūris pastebimai kinta, ir tai vertintina kaip susipažinimo su realia situacija Lietuvoje rezultatas. Savo poziciją jis emocingai išdėsto straipsnyje „Pożegnanie“: „Tikėjaisi, kad mano gera valia bus tas idealus ryšininkas tarp Lenkijos ir Lietuvos [...] – neišeis! Abi pusės blogai mano intenciją suprato. [...] Iš mano asmens norėjo padaryti tik taraną lenkiškam arba lietuviškam mūriui sugriauti! Dovanokite, ponai intrigantai, bet aš – žmogus, nuo ankstyvos jaunystės pasišventęs vertam, naudingam darbui, riteriškai tarnystei [...], turiu tokius šarvus, kokius jūs, ponai, žemų instinktų kurstytojai, niekinate šiandien kaip „romantizmą““. Pažada grįžti į Vilnių tik tada, kai čia „karališka Adomo Mickiewicziaus Dvasia karaliaus – Dvasia amžinojo Demokrato, Tadeuszo Kosciuszkos!“⁶⁵

Galima teigti, kad laikui bėgant toks J. A. Herbačiausko nusiteikimas tik stiprėjo, taip pat didėjo dėmesys lietuvių krašto įvykiams. Vizitas į Lietuvą pradėjo lūžio periodą, kurio liudijimų galima aptikti laiškuose. 1920 m. spalio 27 d. laiške profesorius M. Zdziechowskiui jis rašo: „Reikėjo laukti iki 1920 m., kad Ponas Dievas ironiškai visiems parodytų, kokia iš tiesų yra „Lenkijos istorinė dvasia“, kad visi,

⁶² J. A. Herbaczewski, op. cit., 1921, p. 1.

⁶³ Žr.: V. Sirutavičius, Apie blogą..., cit. iš: M. Biržiška, Dėl mūsų sostinės, p. 68.

⁶⁴ M. Biržiškos 1919 m. rugsėjo 7 d. atsakas į J. A. Herbačiausko straipsnį „Stryžono – golono“, *O Wilno i nie tylko o Wilno*, p. 18.

⁶⁵ Ibid., p. 30–31, iš: 1919 m. *Głos Litwinów*, Nr. 105.

netgi Lenkijos draugai, turėtų pažinti visą šlykštumą melo, susikaupusio per eilę „šventos nelaisvės“ metų. O dievoti „Kristaus Lenkijos“ apologetai [...] bailiai tyli ir toleruoja tą niekšystę, tikėdamiesi, kad išsiteisins 1921 metais veidmainiška fraze: „tai darė valdžia, o ne mes!.. [...] P. S. Nesu aš lietuvių šovinistas, nes apskritai mano devizas yra: „pirmiausiai žmogus, po to tauta!“⁶⁶

1920 m. lapkričio 1 d. J. A. Herbačiauskas, įsižeidęs dėl trumpo ir neutralaus profesoriaus atsakymo (atsakė nesuprantąs), rašo antrąjį, kategoriškesnį, laišką. (Mano manymu, tokį atsakymą į J. A. Herbačiausko laišką opiais politiniais klausimais M. Zdziechowski galėjo parašyti ir dėl cenzūros.) Jame piktinasi lenkų politikais, valdančiųjų pozicija ir pan. „Ir ko Ponas Profesorius nesupranta? Ar to viso šlykštumo melo, apie „Kauno“ Lietuvą sufabrikuoto Varšuvoje? [...] Baisu pagalvoti, kur Jus [lenkus] nuves jūsų pasipūtimas, jūsų aklas militarizmas – jūsų panpolonizmas! [...] aš, gindamas Lietuvą, atiduosiu viską, ką iškovosiu pasiaukojančiu darbu!“⁶⁷

J. A. Herbačiauskas vis ryžtingiau dėsto savo nuomonę ir pasmerkimą lenkų bei lietuvių spaudoje. Neretai susilaukia griežto atkirčio. Antai 1921 m. spalio 9 d. „Głos narodu“ išspausdintame straipsnyje „Iskierki. Złośliwe brednie p. Herbaczewskiego“ neprisistatęs autorius rašo, kad „Nowiny Wileńskie“ („Vilniaus žiniose“) J. A. Herbačiauskas paskelbė straipsnį, kuris esąs „begėdiškiausias paskvilis Lenkijos ir lenkų adresu“. Greičiausiai turimas omenyje J. A. Herbačiausko straipsnis „Politika bez perspektyw“. Anonimas cituoja „begėdiškiausias“ J. A. Herbačiausko straipsnio ištraukas, pvz.: „Okupuoti, kolonizuoti, sulenkinti Lietuvą ir Ukrainą – ir basta! Papatrasčiausia argumento tiesa – spardyti, mušti, niekinti, nekęsti, juodinti lietuvių ir rusų ir norėti iš jų „Jogailos meilės!“ [...] Verta paklausti šiandienos Lenkijos statytojus, ar Lenkijai tik vienintelei [...] laisva daryti tai, ką jau uždrausta daryti Vilhelmų Vokietijai ir Michailo Rusijai?!“

Straipsnį „Iskierki. Złośliwe brednie p. Herbaczewskiego“ anonimas baigia gan griežtu siūlymu J. A. Herbačiauskui: tegul ir važiuoja į Kauno Lietuvą, kurią taip gina, nes „lenkų kantrybė turi turėti ribas...“ Tų pačių metų pabaigoje (kartais nurodomi 1922 m.) J. A. Herbačiausko elgesiui tirti formuojama drausmės komisija. Taigi viešas savo pakitusio požiūrio dėstymas geruoju nesibaigė. Tam tikru šio lūžio finalu galima laikyti J. A. Herbačiausko grįžimą į Kauno Lietuvą 1924 m.

1933 m. jis vėl grįžo į Lenkiją. Nurodomos įvairios priežastys: esą J. A. Herbačiauskas įsižeidė, kai Lietuvos švietimo ministerija ir universiteto rektorius V. Čepinskis pamėgino jį sudrausti ir paliepti laikytis akademinės tvarkos viešuose pareiškimuose (tiksliai nežinoma, kada ir kur J. A. Herbačiauskas pavadino Pilsudskio vyriausybę „Varšuvos prostitute“, o Lietuvos politikus savo kūryboje neakivaizdžiai apkaltino tuo, kad esą jie „aršiausi tie jūsų patriotai, pagarbinti vyrai! Pripratę kutenti tokias kaip aš, jie ir Lietuvą kekše padarė ir kutena!“⁶⁸). Teigta, kad J. A. Herbačiauskas grįžo į Lenkiją įsižeidęs dėl neįvertinimo ir pernelyg mažos pensijos⁶⁹;

⁶⁶ Ibid., p. 32–33.

⁶⁷ Ibid., p. 33–34.

⁶⁸ J. A. Herbačiauskas, *Erškėčių vainikas...*, p. 357.

⁶⁹ A. Eidintas, *Antanas Smetona...*, p. 136.

esą nusivylė Nepriklausoma Lietuva ir pan. Išlikusiame J. A. Herbačiausko laiške Kauno universiteto studentų atstovybei (saugoma Maironio lietuvių literatūros muziejaus fonduose) jis teigia esąs intrigų auka, esą jį, dar kupiną jėgų ir noro dirbti, kone prievarta išvarą į pensiją ir pan.

Grįžęs į Lenkiją, apsigyveno Varšuvoje. Apie šį laikotarpį bei apie savo požiūrį į „antgamtinius reiškinius“ J. A. Herbačiauskas pasakoja laiške prof. M. Zdziechowskiui 1937 m.

Didžiai gerbtinas brangus pone Profesoriau!

Nuoširdžiai dėkoju P. Profesoriumi už tokį vertingą mano prisiminimą. Esu truputį nustebintas skeptiškos pono refleksijos apie žmogaus asmens nemarumą. Priklausau tiems nedaugeliui, kuriems Dievas suteikė malonę mirusius matyti! Man nėra reikalinga tikėti, aš žinau, kad žmogus po mirties gyvena. Tos žinios, savaime aišku, negalima laisvai spaudoje publikuoti – negalima paversti prostitutė spiritistų modelio. Ta žinia yra intymi žinia... Tos žinios perlų negalima mėtyti kiaulėms. Stebina mane, kad Profesorius nenorite subręsti lig tos žinios įvaldymo. Pamenu Vl[adislavą] Davidą – pozityvistą. Tik tai man vienam Davidas prisipažino, kad dažnai matosi su savo mirusia žmona ir pokalbius veda. Pamišėlis?! Kas nepažino bendravimo su mirusiais malonės, tas Davido prisipažinimo negali suprasti. Neturi ponas Profesorius jokio pagrindo šia tema pesimistu būti. Esu įsitikinęs, kad prieš mirtį ponas Profesorius staiga pamatys savo numylėtą sutuoktinę. Ji Jam pasakys dieną ir valandą jo mirties...

Katalikų bažnyčia nelaike pamišėliais reginčiųjų dvasias, pripažino juos šventaisiais. Ar gali Profesorius tų šventųjų vardus išskaičiuoti. Nesuprantu, kaip galima tvirtinti, kad mirusiųjų matymas yra nesuderinamas su protu. Juokina mane tas skepticizmas mažo proto žmonių...

Aš matau mirusius kiekvieną kartą, kai to matymo noriu, aš nejaučiu susidvejinimo tarp proto ir matymo fakto, kad matau. Man mirusiųjų regėjimas yra natūralus reiškinys – netgi viršnatūralus. Kuo aš užsiimu Varšuvoje? Gimiau „biednas“, turiu mirti „biednas“. Vegetuoju be skundo. Rengiuosi nuėjimui – rašau. Prašom šį prisipažinimą priimti pažodžiui! Ruošiuosi... Degu... nykstu... Nenoriu būti tikru pamišėliu, tikinčiu, kad kas nors kada nors „atras“ Herbačiauską kaip Norwidą. Noriu numirti tikrojamybė. Laisviau šnekėtis su mirusiais, negu kad kalbėtis su žmonėmis. Suprantu tai, kas vyksta. Žinau, kad 1938 metais Lenkija išgyvens nepriklausomybės praradimo pavojų. Matau aiškiai tą momentą... Tyliu, nenoriu save pamišėliu išstatyti. Ar pavyko Solovjovui pranašyste priversti atsikvošėti Rusiją? Iš tikro ne. Neturiu ambicijų būti pranašu ir todėl tyliu. Tikiu sau. Tai mano jėga.

Spaudžiu delną Profesoriumi

Nuoširdžiai atsidavęs

J. A. Herbačiauskas

1937 [?]m.

PAN archyvas, Varšuva

(Pabraukta greičiausiai J. A. Herbačiausko.)

Literatūrinę J. A. Herbačiausko veiklą 1939 m. nutraukė Antrasis pasaulinis karas, užklupęs jį Varšuvoje. Karo metais evakavosi į Krokuvą, kur, anot M. Biržiškos, „jis po senovei lankė kavines, už pinigus burdamas iš kortų moterėlėms, negaunančioms žinių apie savo šeimos narius, pagautus karo sūkurio“⁷⁰. Būtų labai įdomu išsivaizduoti J. A. Herbačiauską, 68-erių senuką, nepraradusį savo amplua, pergyvenusį keletą literatų kartų ir kavinių. Literatūros ir kavinių pažinimas Krokovoje vyko ištisus 48 metus...

Pasak kai kurių autorių, 1944 m. gruodžio 3 d. (M. Biržiška kažkodėl mini gruodžio 16 d.) Juozapas Albinas Herbačiauskas mirė senelių namuose Helcuose („u Helclów“), palaidotas Rakovicų („Rakowicki“) kapinėse. Keletą dešimtmečių tikroji kapo vieta buvo nežinoma.

LEGENDINĖS ASMENYBĖS CHARAKTERIO BRUOŽAI IR JŲ ATSPINDYS KŪRYBINĖJE VEIKLOJE

Epochų sandūroje klasikines, stabilias mokslo teorijas pakeitė nauji, sparčiai modifikuojami dėsniai. Dingo iliuzija, kad bendrą mokslo ir kultūros sistemą sudaro aprioriškai ir nepajudinami pagrindai. Tai, kas nepažinu, kelia susidomėjimą, skatina ieškojimą. *Intactis mare tenebraris*, – štai to laiko idealybė. J. A. Herbačiausko tipo asmenybė pastarąjį savo laiko bruožą bei siekį išreiškė individualiomis idėjomis ir veiklos būdais.

J. A. Herbačiauską maištautoju, sukilėliu laikė ne vien dėl to, kad toks buvo, bet dar ir todėl, kad norėjo tokiu būti. Pasirinkta laisvojo menininko pozicija inspiravo išimtinio asmens statusą, o pats rašytojas jį palaikė. Išpuoliai, aštrios replikos, drąsūs iššūkiai ir reikli kritika tapo savotiška neoficialia J. A. Herbačiausko teise. Legendinio triukšmadario statusas atrišo rankas ir suteikė tribūną maištingoms idėjomis – audringi pasisakymai, emocingumas ir tam tikra mistikos aureolė padėdavo pritraukti klausytojus. Kaip taikliai pastebi bendramintis ir bendražygis Tadeusz Boy-Żeleński: „Herbačiauskas išeidavo į estradą ir dainingu lietuvišku akcentu sakydavo ilgas prakalbas, iš kurių matėsi, kad jam kažkas labai rūpi, bet kas – klausytojo mintis negalėjo pagauti. Reikėjo paklausti, kaip jis kalbėdavo! Ugnis, dinamitas! Ir taip visą ketvirtį, pusę valandos, su tokia energija, užsidegimu, patosu, tai vėl piktu sarkazmu, kad tos Juozapo Albino prakalbos darydavo kažkokios demoniškos beprotybės išpūdį... [...] Herbačiauskas tapo savos rūšies išbandymu naujiems svečiams: kas jį suvirškindavo, tas įrodydavo savo apsimetimo stoką, įteisinančią jį tinkamų kabareto išrinktųjų eilėje“⁷¹.

J. A. Herbačiauskui būdingą povyžą kritiškiau įvertina M. Biržiška, dažnokai „kedendavęs“ pašiauštas romantiko skandalisto plunksnas. Jo nuomone, pastarasis tebuvo „kavininis politikas – burtininkas – pranašas, keistuolis, rimtų žmonių mėginamas reikšmingiau būti suprastas, mėgiamasis literatūrinės bohemos šnekutis, plikas kaip tilvikas, tik niekados nebadavęs, visiems skolingas

⁷⁰ M. Biržiška, *Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą*, t. 2, p. 200.

⁷¹ T. Boy-Żeleński, op. cit., 1968, p. 3.

ir niekam nesiteikęs skolų gražinti, jų nebeatsimenąs ir net užsigaudavęs prašomas atsilyginti⁷².

Vėliau ėmė ryškėti saviidentifikacijos problema. Kol niekam nereikėjo, kad J. A. Herbačiauskas „save suklasifikuotų“ ir prisilipdytų etiketę, aiškintųsi dėl pažiūrų, tol ir jis pats, rodos, panašių problemų nesprenė. „Tautų tolerancija – tai bendras geriausių Europos vyrų tikslas...“⁷³, – rašo J. A. Herbačiauskas. Tačiau ilgai deklaruoti savo toleranciją lenkų ir lietuvių atžvilgiu „litvinas“ negalėjo. Tai tapo panašu į įtartina delsimą prisipažinti, kurioje barikadų pusėje stovima, kaip vaizdžiai užsimena V. Sirutavičius. Panašūs perbėgėliai, neaiškaus plauko „dekadentai“ drumstė gryną, švarią visuomenės sąmonę dekadentizmu⁷⁴, anot A. Dambrausko (A. Jakšto), nuodijo literatūrą, skaldė tautos jėgas. Tuo metu bent Lietuvoje tokie buvo bene du: J. A. Herbačiauskas ir Sofija Kymantaitė-Čiurlionienė⁷⁵. Mįslinga tai, kad, nepaisant ryškių lavinimosi, pasaulėžiūros, meninės raiškos bendrumų, S. Kymantaitė-Čiurlionienė vienaip ar kitaip įsiintegravo į Lietuvos kultūrinį foną, o J. A. Herbačiauskas liko erzinančiu „puslenkiu-puslietuviu“.

Grynai meninei saviraiškai asmeninio mentaliteto klausimai nekludė, ypač Krokuvoje, kur tuo metu kryžiuosi įvairios kultūros ir formavosi modernistinės pažiūros į meno bei žmogaus santykį – mūzų tarnų sluoksniuose buvo įprasti iššūkiai ar ekscentrika. J. A. Herbačiausko problema buvo kitokio pobūdžio: jis peržengė visuomenėje menininkams „rezervuotą“ sritį, bandė pakeisti dėsnius, kuriais remiasi ir rutuliojasi visuomenės sąmonė. Jo kūrybiniai ieškojimai kartu tapo savęs atradinėjimu, savosios egzistencijos įteisinimu, saviidentifikacija. Visos įtakos – mesianizmas, modernizmas, siurrealizmas ir t. t. – buvo derlingon dirvon kritusios sėklos. Šio identifikacinio proceso ištakų reikėtų ieškoti labai ankstyvoje jaunystėje, kai šeštaklasis gimnazistas atsidūrė ribinio pasirinkimo – kęsti žandarų kontrolę ar emigruoti iš esmės keičiant visą tolesnį gyvenimą – akivaizdoje.

Raštuose užtinkama tik viena kita konkreti smulkmena, liudijanti pastangas pagelbėti Lietuvos visuomenei ir kultūrai; populiariau buvo laikyti šį veikėją nedėkingu, tik gražiais žodžiais besimėtančiu ir t. t. Tačiau J. A. Herbačiauskas ne tik kalbėjo iš knygų, straipsnių ir scenų – tas faktas, kad jo organizuoto „Gabijs“ almanacho pilnas (500 rublių) buvo perduotas liberalinei „Žiburėlio“ draugijai Lietuvoje (ši draugija remdavo gabius lietuvių studentus, jos stipendiją studijuodamas gavo ir J. A. Herbačiauskas)⁷⁶, liudija konkrečias pastangas ir apčiuopiamą paramą lietuvių kultūrinei organizacijai. M. Biržiška, berods, bandė sudaryti įspūdį, kad jokio meninio, literatūrinio ar kt. svorio J. A. Herbačiauskas tiek Lietuvoje, tiek Lenkijoje neturėjo ir turėti negalėjo. Galbūt tai buvo kokių nors asmeninių jų abiejų nesutarimų pasekmė.

⁷² M. Biržiška, *Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą...*, p. 200–201.

⁷³ J. A. Herbačiauskas, *Erškėčių vainikas...*, p. 442.

⁷⁴ Pagal: L. Gudaitis, op. cit., p. 96.

⁷⁵ Pagal: R. Karmalavičius, *Sofija Čiurlionienė-Kymantaitė*, Vilnius, 1992.

⁷⁶ Pagal: L. Gudaitis, op. cit.

ASMENINIAI IR KŪRYBINIAI POSTULATAI

J. A. Herbačiauskas (ir savo paties teigimu) buvo artimesnis mistikams ir naujajam mokslui nei ezoterikai. Jo asmeniui būdingas potraukis egzotikai. Ekscentriškas charakterio savybes papildė dar įdomesnė povyza. Nepaisant „mistikų pozicijų“ pasirinkimo, šio veikėjo natūrai būdingas vis dėlto blaivesnis, realesnis ir pagrįstesnis mąstymas, nei susidarė išpūdį mūsų dabartinė (nekalbant apie to meto) visuomenė, veikiama J. A. Herbačiauską lydinčių mitų. Savo kūriniuose jis rašo: „Šiuolaikiniai magai, nemokamai populiarinantys „paslaptinę mokslą“, visiškai susidiskreditavo šiuolaikiniame pasaulyje. [...] Magijos teorija yra tikrai literatūra, o ne filosofija, kaip to nori „neomagai. [...] Išaukštinant magijos teoriją, sujungtą su krikščionišku pasaulio suvokimu, naujais laikais išsivystytą „romantiška literatūra“ (Bairono „Manfredas“ – tai kuoktelėjęs magas, tai paslaptingos žinios Don Kichotas), vėliau – ezoterinė literatūra, kuri dabartiniu momentu patiria ne tik savo idėjinį, bet ir minties bankrotą (nuskendo „verbalizme verbalizmui“ – manijoje gražaus „zababonų“ spėliojimo ir isterijos...)“⁷⁷.

Toje pačioje knygoje „I nie wódz nas na pokuszenie...“ išskiriamos individo savybės: ne apatiška masė, beveidis kolektyvas, o individualybė geba įkūnyti valią, turėti dvasią ir patirti meilę. Valia gali kontroliuoti paslaptingas okultines galias: „Laisva žmogaus valia tai – pasirinkimo valia“⁷⁸. [...] „Egzistuoja pasirinkimas / valia, kurį graikai vadino Fatum“⁷⁹.

Valia gali suvaldyti nevaldomą, išlaikyti sielos ir kūno harmoniją, ji yra kūrėjo esmė. Ji yra substancija, užpildanti tuščiaavidurę formą, idėjų, sielos ir individualybės koncentratas: „Kūryba be tikėjimo, be meilės, be vilčių yra tik bedieviška pilvakalbystė, betikslis bambėjimas, pornografiškas „išmislas“, ciniški „pletikai“...“⁸⁰

J. A. Herbačiausko idealistinė pozicija yra paveldėta dar iš Adomo Mickievičiaus ir sukoncentruota jo pasirinktuose kūrinių moto: „Kiekviena siela turi būti kažko sukręsta; jeigu jos neišjudina didūs dalykai, tai ji bus pažadinta menkystei ir niekšystei...“ (A. Mickiewiczus)⁸¹.

Valios pavidalą J. A. Herbačiauskas apibūdina kaip formos ir turinio harmoningą sintezę. Tai jo bendroji estetinė pozicija – grožio, t. y. formos, ir dvasios, t. y. turinio, harmonija: „Formos vertė neatperka turinio vertės. Formos grožis neatperka šlykštaus turinio. Tikrojo talento idealas buvo ir yra formos ir turinio harmonija“⁸².

Savą vertybių sistemą J. A. Herbačiauskas formavo kaip koncentruotą gyvenimo patirtį; dažnai tai – asmenybės ir kūrėjo tragedijos. Savaip jis klasifikuoja literatus. Tai kartais kategoriškas suskirstymas, nurodant kraštutinius – didelius talentus ar menkystas. Vienas iš tipų J. A. Herbačiausko klasifikacijoje yra „vi-

⁷⁷ J. A. Herbaczewski, *I nie wódz nas na pokuszenie*, Kraków, 1911, p. 30–32.

⁷⁸ Ibid., p. 28.

⁷⁹ Ibid., p. 26.

⁸⁰ Ibid., p. 9.

⁸¹ Ibid., p. 11.

⁸² Ibid., p. 9.

dotiniškas šiuolaikinis literatas“. Jis rašo: „... prisitaikėliška, žemą dvasią šiuolaikinio literato iš tiesų galima palyginti su ... prostitute. Dažnai dvasią literato, kuris ciniškai reklamuoja savo antireligiškumą – savo nuopuolį. [...]

Paprastai vidutiniškas literatas (kuris po kelių dienų gali būti „gerbiamas“ mokamos reklamos dėka) taip pat, kaip ir prostitutė, ima įsigalvoti, kad iš tiesų visada yra kam nors „reikalingas“ ... Atsiduoda visuomenei (kuriai visada esti tikslai „kažkas“) už paglostymą, [...] už meilias šypsenas, o kas skaudu: už pinigų! Turi tik vieną „literatūrinę maniją“: artimųjų apvogimą ne tiek dėl garbės ar „cnoto“, kiek iš niekšystės. [...]

Norėdamas apvogti artimą iš „cnotos“ ar grieko (priklauso nuo artimo charakterio), genialiai apsimeta angeliuku ar kipšiuku (priklauso nuo „dramatiškos situacijos“). *Post factum* parodo apdumtam artimajam liežuvį ir grasina... demaskavimu. Šio artimųjų apvogimo dėka visada esti „situacijos šeimininku“, toleruojamu kaip *malum necessarium*. Tuos artimus, kurių nepavyksta apvogti, provokuoja tokomis „štukomis“, kurios veda į nervinį susierzinimą [...]. Provokuoja paleisdami kursan „ypatingiausius gabalus“ apie tuos artimus (aišku, spausdintus, nes jis juk literatas, ne „pletkininkas“).

Paprastai vidutiniškas literatas [...] yra visada madingas ir „naujas“, išsiparfumavęs, susišukavęs [...], absoliučiai švarus. Draugijoje visada mielai regimas – kaip „meninių pletkų“ ir paskvilių skleidėjas. Moka išblaškyti nuobodžiaujančią draugiją „genialiu“ išmanymu visų be išimties proto sričių: ir mistikos, ir ateizmo, ir pesimizmo, ir racionalizmo ir t. t. Kalbėdamas su mistikais yra mistikas, su pagonimis – pagonis... su pornografais – pornografas... [...]

Paprastai vidutiniškas literatas (kuris, kaip *enfant terrible*, metus gali būti netgi garsus) kiekvieną idėją visada laiko arba koketerijos priemone, arba provokacijos priežastimi. Prieš kelias dienas moka būti net švento Pranciškaus išpažinėju, o jau septintą dieną yra Markizo de Sado žinovas! Išprovokuoja kokią nors žinduklį, kokią nors panelytę ligi švento tikėjimo šitokiu tikslu, idant kulminacinės nuotikos akimirka ciniškai jiems pareikštų, kad yra pripažintojas... laisvos meilės. Tokiu būdu renka „kūrybinę medžiagą“ (įdomios psichologinės situacijos, įdomūs perėjimai nuo šventumo iki niekšystės ir t. t.) [...]. Kritinę akimirka griebiasi netgi bjauriausių funkcijų (panašiai kaip idėjinio liokajaus) būti „sargybiniu-alebardininku“ tautos dvasios ar zakristijonu... [...], netgi imasi policijos agento vaidmens, kad sektų „kaltes“ tautos ir viešai jas paskelbtų... Gelbstisi teroru!“⁸³

Remiantis šia ištrauka, taip pat Mindaugo Maksimaičio citatomis, pateiktomis M. Römerio knygos „Valstybė“ įvade, galima iškelti tokio J. A. Herbačiausko požiūrio kilmės hipotezę. M. Maksimaitis rašo: „Netrukus M. Römeris susipažino su Krokuvoje gyvenusiu lietuviu literatu J. A. Herbačiausku ir ėmė dažnai pas jį lankytis, nes mėgo klausytis jo originalių ir gyvų minčių. Šie pokalbiai M. Römeriui padarė didelį įspūdį [...]. Vėliau jis rašė, kad J. A. Herbačiauskas buvęs Krokuvoje žmogumi, žadinusiu lietuviybę tarp ateivių iš Lietuvos, laikusių save lenkais. Jis, M. Römeris, buvęs vienas tų, kurie, „ačiū jam, rado savo tikrąjį

⁸³ Ibid., p. 39–40.

gyvenimo kelią ir sugebėjo pažinti ir nustatyti savo tikrąją sudėtingą Lietuvos lenko, kaip tam tikros lietuvių kategorijos, esmę⁸⁴.

„Pažinties ir bendravimo su J. A. Herbačiausku paskatintas M. Römeris ėmėsi rimtų lietuvių tautinio atgimimo istorijos studijų. [...] Lankydamasis pas J. A. Herbačiauską, M. Römeris rado carizmo draustos lietuvių periodinės spaudos, leistos Prūsijoje, archyvą, taip pat „Aušros“, „Šviesos“, „Varpo“, „Ūkininko“, „Apžvalgos“, „Tėvynės sargo“, „Darbininkų balso“ komplektus. [...] Pradėjęs nuo „Aušros“, M. Römeris greitai patyrė, kad darbas sekasi sunkiai. Sukaupęs valią, jis ėmė rašyti užrašus, pasižymėti svarbesnes ir įdomesnes žinias bei nesuprastus žodžius, kuriuos vėliau aiškino su J. A. Herbačiausku. Užrašų greitai gausėjo, ir dirbant ėmė kristalizuotis sumanymas supažindinti su lietuvių tautinio atgimimo istorija lenkų visuomenę [...].“ Palyginkime šią ištrauką su V. Sirutavičiaus teiginiais: „Žinoma, čia, Krokuvoje, Römeris tikrai susipažino ir su savo naujo bičiulio pirmuoju stambesniu publicistiniu opusu „Lietuvos atgimimas prieš Lenkijos idėją“⁸⁵. Atrodo, jog domėtasi ir rašyta apie tuos pačius dalykus“. Gali būti, kad J. A. Herbačiauskas aprašinėja M. Römerio pasinaudojimą jo idėjomis ir darbais. Atkreipkime dėmesį į šiuos faktus. J. A. Herbačiausko knyga „Odrodzenie Litwy wobec idei polskiej“ išleista Krokuvoje 1905 m. M. Römerio knyga „Litwa. Studium odrodzenia naródu litewskiego“ išleista vėliau, 1908 m., Lvove. J. A. Herbačiausko knyga „I nie wódz nas na pokuszenie...“, kurioje aprašomas paslaptingas artimo idėjų kopijuotojas, išleista Krokuvoje 1911 m.

Kaip savo dienoraštyje 1914 m. sausio mėnesį rašė M. Römeris, „...1907 m. mane su Herbačiausku siejo be galo gyvi santykiai. Po to keletą metų tarpusavyje nuolat susirašinėjome. Prieš porą metų santykiai pamažu nutrūko“⁸⁶.

Remiantis šiais paties M. Römerio žodžiais, jo ir J. A. Herbačiausko santykiai nutrūko apie 1911–1912 m., po J. A. Herbačiausko knygos „I nie wódz nas na pokuszenie...“ išleidimo Krokuvoje 1911 m.

„Każda idea ma swojego Judasza“ (Kiekviena idėja turi savo Judą)⁸⁷, – rašo J. A. Herbačiauskas. Judo motyvas jo kūriniuose dažnas, tačiau kinta nuo tradicinės išdaviko traktuotės iki sampratos, kurią netikėtai vėliau atrado ir išpopuliarino graikų rašytojas Nikoy Kazandzakis: Judo, atlikusio nemalonų, bet privalomą biblinėje istorijoje vaidmenį, Judo – savanorės aukos idėjos.

Paminėtą mintį kaip universalų moto J. A. Herbačiauskas taiko XX a. idėjų gausai ir kūrėjo (individualybės) vaidmeniui asmens aplinkos konflikte apibūdinti. „Kapitalizmas Judą pavadino religinės idėjos tėvu! [...] XX amžius sukaupė / padidino kapitalo dydį iš religinės Idėjos iki paskutinės ribos“⁸⁸.

⁸⁴ Įv. str. „M. Römerio gyvenimas ir veikla“, p. V–LV, M. Maksimaičio, O. Ruželytės straipsniai, M. Römeris, op. cit., p. 15.

⁸⁵ V. Sirutavičius, Dvi lietuvių tautinio atgimimo interpretacijos (Mykolas Römeris ir Juozapas Albinas Herbačiauskas), *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*, 1996, t. 13, p. 57.

⁸⁶ Ibid., p. 56.

⁸⁷ J. A. Herbaczewski, *I nie wódz nas na pokuszenie...*, p. 51.

⁸⁸ Ibid., p. 51.

Spekuliavimas idėjomis, menkavertis kompromisas, J. A. Herbačiausko nuomone, yra prisitaikymas, madą sekanti veidmainystė. Jis tiksliai įvardija skirtingas pasaulėžiūras, remdamasis tikriniais jas įprasminančiais vardais, išvadoje pareiškdamas „savojo“ pasirinkimo svarbą – „manasis Mefistofelis“ yra platesnė sąvoka nei „manasis demonas“. J. A. Herbačiausko kūryboje Mefistofelis gali būti geras ir blogas, herojus ir nusidėjėlis, maištautojas ir naikintojas... O demonas dažniausiai simbolizuoja tik blogį, piktają dvasią, moralinį žmogaus nuopuolį ir mirtį. „Susitaikymas ne tik su Kristumi, bet netgi su Buda, Mahometu, Konfucijumi, Lao-Dzi ir Mamonu – tai pamišusio žmogaus svajonė! [...] Visą amžių manasis Mefistofelis beldėsi į mano širdies duris... [...] Tokiam tikslui šaukiuosi į pagalbą savąjį Mefistofelį („manyje paslėptą naikinančią jėgą“ – kaip pareiškiau užkeikimo formulėje)⁸⁹“.

J. A. Herbačiausko teigimu, žmogui būdingas gėrio – blogio pradų dualizmas. Patraukliausia šioje koncepcijoje yra tai, kad gėrį – blogį jis vertina pagal savą vertybių hierarchiją. Šioje hierarchijoje gėris ir blogis yra iš esmės tolygūs. „Mistinė teisė į žmogaus sielą turi Kristus arba Mefisto“, – rašo J. A. Herbačiauskas. Jie abu. Neegzistuoja blogo Mefisto ar gero Kristaus. Žmogus yra autonomiška, pasirinktą polių atitinkanti erdvė. „Dievas, teisdamas pasaulį, teisia pats save, slėpdamas savo klaidas: tame tai yra didelių maištininkų nuopelnas! [...] Liuciferis stovi anapus gyvenimo ir mirties; jo šešėlis yra ir mirtyje, ir gyvenime – kaip Dievo ironija“⁹⁰. Žmogaus valia rinktis tarp Liuciferio ir Dievo. Maištinga valia įkvepia rinktis vieną ar kitą būties formą, vienyti savyje dievybę ir demoną. Konkrečiai pats J. A. Herbačiauskas šią jungtį nusako savo dualistinės Aukščiausios būtybės (Dievo ir iš jo kilusio Antikristo) koncepcijas išplėsdamas iki psichoanalitinių niuansų. Dievas yra moteriškumas, Liuciferis – vyriškumas, amžinoji Baigtis yra Dvasia, tverianti Trejybę. [...] „O kokie vargšai yra žmonės, mylintys Dievą, bet nekenčiantys Liuciferio!“⁹¹, t. y. turintys savyje tik vieną Didžiosios Baigties / Vienio monadą, nevisaverčiai, stokojantys egzistencinės amplitudės. Maištinga Aukščiausia jėga, visuomenės sandaros, gyvenimo vyksmo atskaitos taškas, sąlygojantis individualybės ir masės kontaktą bei nulemiantis jo rezultata, įvardijamas kaip „Kometa“ – mėgstama J. A. Herbačiausko kūrybinė figūra. Tuo laiku sąvoka „Kometa“ turėjo ir realią grėsmingą žūties prasmę, kadangi XX a. pradžioje tai buvo ne tik graži literatūrinė metafora, bet ir konkretus grėsmingas astronominis kūnas. „Kometos uodegos griebiasi (laikosi) moteris, moters – „bieras“, „bieso“ – literatas, literato – visuomenės nuomonė: tempia *viribus unitis*, tačiau Kometos suturėti negali. O varganas visuomenės idėjos bejėgiškumas!“⁹²

Ryški J. A. Herbačiausko kūryboje ir gyvenime yra dogmatizmo – antidogmatizmo priešprieša: „Prašau man nurodyti žmogų, kuris nedogmatiškai mąstytų! [...]. Laisvamaniška dogmatika yra antidogmatikos fanatizmas!“⁹³ Autorius pripa-

⁸⁹ Ibid., p. 63.

⁹⁰ Ibid., p. 67.

⁹¹ A. Herbaczewski, *Potżpienie. Tragedija...*, Kraków, 1906, p. 3.

⁹² Ibid., p. 71.

⁹³ J. A. Herbaczewski, *I nie wódz nas na pokuszenie...*, p. 63.

žįsta dogmų ir antidogmų egzistavimą, tačiau – ir tai viena svarbiausių jo idėjų – žmogiškasis mąstymas ar pažinimas neegzistuoja be dogmų. Tai mažai pavaldi griežtoms dogmoms sritis, t. y. žmonijos mitai ir legendos traktuotini kaip „dvasios vystymosi lobis (iždas)“ – jie yra klodas, slypintis po dogmatizmu, giliau už jį, tačiau ne laisvas, o priklausęs nuo universaliojo mąstymo konstrukcijų, paremtų dogmomis. Santykis su religija J. A. Herbačiausko pasaulėžiūroje neįprastas. Iš dalies tai priklauso mitų ir legendų, kurių apie šį veikėją kurta daug, sluoksniuui. Pozicija konkrečių klerikalų atžvilgiu (A. Dambrausko (A. Jakšto), T. Feldmano) klaidino ir inspiravo nepakantumo iliuziją, formavo J. A. Herbačiausko – „eretiko“ amplua. Jis pats, atsakydamas į klausimą apie „pribliuznijimus prieš Dievulį savo knygoje“, įvardija tiksliau: „Aš nebliuznijau, tik su Viešpačiu bylinėjau, kaip darė Biblijos pranašai. Aš Dievą tikiu ir branginu. Tik kartais man skauda, kad daug ko apie Jį bei Jo darbus nesuprantu, o Jis man nieko nepaaiškina. Tad man taip skaudu ir pikta pasidaro, jog aš su juo baruosi, iš meilės ir branginimo baruos!... Aš Jį vertinu ir myliu labiau už jus, kunigus-poetus, už Maironį, Putiną ir tamstą. Vaitkau! Pasakyk, ar dažnai jūs apie Jį savo kūriniuose rašote?... O dėl to maža rašote, kad maža apie jį tegalvojate; o aš Jį labiau už jus visus myliu – tad daug apie Jį rašau ir papykstu, ir pasi-bylinėju, ir pasibaru...“⁹⁴ Taigi vertinant J. A. Herbačiauską, reikia atsižvelgti į jo paties poziciją ir autentišką požiūrį: „Būti kataliku nereiškia būti klerikalui“, – rašo jis. [...] „Tikėdamas Triumfuojančia Bažnyčia, pašvenčiu savo gerą valią Bažnyčiai kenčiančiai ir meldžiančiai Dievo karalystės žemėje – Kristaus šlovės ir triumfo!“⁹⁵ Palyginkime: „Tikiu Šventąją Dvasią, Šventąją Visuotinę Bažnyčią, šventųjų bendravimą, visuotinį nuodėmių atleidimą, kūno iš numirusiųjų prisikėlimą ir amžinąjį gyvenimą. Amen“. Tai ištrauka iš katalikų maldos „Tikėjimo išpažinimas“, kurioje trumpai nusakyta visa katalikų tikėjimo esmė, tai yra žodinis katalikybės koncentratas. Žodžiai šiek tiek skiriasi, tačiau prasmė visiškai tokia pat. **J. A. Herbačiausko kūryboje religiniai motyvai ir religiniai jausmai tokie stiprūs, kad išryškėja jo kūriniuose savaime, kaip fonas, kaip gilios religinės pajautos natūraliausia ir nuoširdžiausia raiška.** J. A. Herbačiausko „eretiko“, netikinčiojo ir t. t. amplua – vienas iš daugelio apie jį suformuotų mitų.

Kai kurie autoriai, ir lenkų, ir lietuvių, (S. Sierotwińskis, Aušra Jurgutienė), įžiūri J. A. Herbačiausko kūryboje sąsajas su Friedrichu Nietzsche. Štai ką apie tai sako pats J. A. Herbačiauskas: „Vargšui Frederikui (Nyčei) atrodė, kad yra virš gėrio ir blogio, virš visko [...], kad yra „dievybių kūrėjas“, priklausomas nuo savo „viršdievinės valios“ ir t. t. Bet niekada netgi jam neatrodė, kad gali būti tik auka to, kuris gundė Kristų dykumoje“⁹⁶.

Nors J. A. Herbačiauskas supriešina save ir F. Nietzsche, jie, savaime aišku, turi kai ką bendra, tik jų tikslai skirtingi. Tiek vienam, tiek kitam būdinga biologinė žmogaus samprata. F. Nietzsche pabrėžė pirmąją fiziologinę žmogaus

⁹⁴ M. Vaitkus, J. A. Herbačiauskas..., *Aidai*, 1953, p. 442–448.

⁹⁵ J. A. Herbaczewski, *I nie wódz nas na pokuszenie...*, p. 244.

⁹⁶ *Ibid.*, p. 18.

prigimtį ir tuo grindė savo antžmogio koncepciją. J. A. Herbačiauskas bandė fiziologinę žmogaus prigimtį tiesiogiai susieti su jo kūrybinėmis galiomis.

J. A. HERBAČIAUSKIŠKOJI EFUZIJA – IDEALUSIS TO LAIKO ŽMOGUS

„Tertium non datur“ (lot. trečio neduota).

„Esame, kuo jūs buvote; būsime, kuo jūs esate“ (iš spartiečių dainos).

„Dar vienas balsas nepataisomo, liguisto idealisto. Dar vienas ikariškas skrydis pasišiaušusio svajotojo-romantiko. Dar vienas mėginimas 500 metų pavėlavusio mistiko.... Tokias ir panašias girdžiu jau piktas patyčias. Taip, iš tikrųjų esu nepataisomas idealistas, anaip tol ne ant debesų, o čia, žemėje, mėginantis statyti galybės pilis ir šventyklas. Žinau gerai tad, kad ir vieneto, ir visuomenės sąlygų pagerėjimas priklauso ne nuo *vis major*, o nuo kūrybinės valios“⁹⁷.

Ši citata įrodo, kad nors J. A. Herbačiauskas laikomas idealistu mistiku (ir pats save taip apibūdina), iš tikrųjų jis yra žmogus, konkretus ir adekvatus aplinkai, kurioje gyveno, maksimaliai atsidaęs ir dirbęs visuomenei. Jis buvo ideali visuomenės dalis, visuomenė buvo ideali jo dalis.

XIX–XX amžių sandūroje europietiškoji kultūra sukrečiama naujos dėmesio Rytams bangos – per kolonizatorę Angliją Europą pasiekia, tiesa, atitinkamai vakarietiško pasaulėžiūros modeliui gan iškreiptai transformuojamos budizmo užuominos, atbunda susidomėjimas magija, okultizmu. Vakarietiškoji sąmonė, dilginama rytietiškos egzotikos, kibirkščiuoja pačias įvairiausias savaip transformuotas idėjas. Tai veržiasi į mokslą, meną, literatūrą, tampa prioritetinių mokslinių eksperimentų objektais; išgarsėja Šarko, Nansi hipnotinės mokyklos, Mesmerio gydymo sistema, paremta idėjomis apie gyvūnų magnetizmą, padedantį pakeisti organizmo būklę.

Didžiųjų technikos pokyčių ir civilizacijų polių vienijimosi amžius išugdė ypatingą kultūrinę terpę. Joje kooperavo skirtingos pasaulėžiūros įtakas patyrusios meno rūšys, o kintančių nacionalinės savimonės lokalizacijų bei atskaitos taškų fone išryškėjo iškilios, originalios asmenybės. Tokių atsirado visose tautose: Ispanijoje tai buvo Jose Ortega i Gasetas ir Miguelis de Unamunas, Vokietijoje – Albertas Einšteinas, suformavęs savąją reliatyvumo teoriją ir kt.

Ispanų rašytojo M. de Unamuno „literatūrinį misticizmą“ panaudojo J. A. Herbačiauskas, propaguodamas realybės projekcijas ir transcendentinį suvokimą savo kūryboje. Jis tapo minimo laikotarpio analogija lietuvių ir lenkų kultūroje. Galima teigti, kad mes turėjome „savo Unamuną“, tačiau aplinkybės neleido išsirutulioti tokioms J. A. Herbačiausko kūrybos dominantėms.

J. A. Herbačiauskas tiesiogiai mini M. de Unamuną ir jo kūrybos įtakas: „Ispanų rašytojas Unamuno (dabar Ispanijos respublikonų vadas) parašė genialią Don Kichoto apologetiką⁹⁸. Man tą jo kūrinį beskaitant iš akių ašaros riedėjo. Tik Unamuno dėka aš supratau ir Don Kichoto, ir genijaus likimo

⁹⁷ J. A. Herbaczewski, *Głos bólu*, Kraków, 1912, p. 1.

⁹⁸ M. de Unamuno pamfletas „Don Kichoto ir Sančo gyvenimas“, išleistas 1905 m.

tragediją. [...] Kiekvienas genijus – tikras idealizmo Don Kichotas Unamuno teorijos prasme⁹⁹.

Visi didieji rašytojai – Aleksandras Puškinas, Onore de Balzakas, Gustavas Floberas, Edgaras Poe (apie pastarąjį J. A. Herbačiauskas rašė: „norėčiau dėlei savo pergyvenimų tokią literatūrą daryti, kaip Edgaras Poe“)¹⁰⁰, Gi de Mopasanas – laikė save genijais, taigi ir J. A. Herbačiauskas šiuo savo teiginiu pripažįsta savąjį genialumą. Menininko paskirtį ieškoti genialumo savyje ir aplinkoje, kad susiformuotų harmoninga meno raiška, J. A. Herbačiauskas apibūdina kaip „don kichotiškąjį idealizmą“.

Pats būdamas Don Kichotu literatūroje, pripažįsta naivumą, idealizmą kaip atsvarą racionalumo, žlugdančio laisvą kūrybinę mintį, diktatui; racionalizmas ir pragmatizmas priskirtini miesčioniškų vertybių sistemai¹⁰¹.

M. de Unamunas, analogiškai kaip savo kūriniuose J. A. Herbačiauskas, kritikuoja miesčioniškumą ir dirbtinį, apsimestinį maištą, t. y. dvasios ir natūralios raiškos formos prieštarą: „Taip, pone, aš anarchistas, mistinis anarchistas, bet tiktai teoretikas, įsidėmėkit, teoretikas“¹⁰². Tokį anarchizmą galima vadinti miesčionišku, „saloniniu“ (J. A. Herbačiauskas šiuo atveju vartoja apibūdinimą „madnas“). M. de Unamuno kūryboje tai veikia kaip iškreipta *vis vitalis*. Jo herojai naudojami tam tikromis tuščiomis gyvenimo ir pasaulio atskaitos taškų formulėmis, kuriose vis dėlto nėra nei prasmės, nei svorio (pvz., išreiškia nuomonę, jog taikai žemėje pasiekti užteks visuotinio esperanto kalbos mokymosi ir t. t.). Jų anarchizmas yra naminis, jie yra to paties miesčioniškos idilės jaukumo simboliai, būtini kaip tam tikras avantiūros prieskonis.

M. de Unamuno reakcija į religines tiesas ir Dievą glaudžiai siejasi su J. A. Herbačiausko pozicija, t. y. sužmoginto – netgi sukarikatūrinto, snaudžiančio, nepastovaus, klystančio – Dievo vaizdu chaotiškame pasaulyje; toks Dievas ne tik nėra valdžia – jis yra apatija, nuobodžiaujantis Jehova.

„Mano anarchizmas mistinis, motin, jau ne kartą aš tau sakiau, – mistinis. Dievas valdo ne taip, kaip žmonės. Dievas taip pat anarchistas. Dievas ne valdo, bet...

– Klausio, ar ne ?

– Teisybę sakai, motin“¹⁰³.

Abiejų autorių valios traktuotė yra gana plati. Ir J. A. Herbačiauskas, ir M. de Unamunas traktuoja valią kaip universalią substanciją, sąmoningai netgi nesuvokiamą ir nesvarstomą, esminę veikiančiąją gyvenimo ir pasaulio jėgą: „Likimo vėjas mus neša, ir visi mūsų žingsniai – ryžtingi“, – sako M. de Unamuno herojus. „Mūsų? Argi mūsų žingsniai? [...] Takelį išminame savo kojomis, eidami ant nuomonės“¹⁰⁴. Ryžtas, kaip viena iš valios formų, egzistuoja tarsi savaime –

⁹⁹ J. A. Herbačiauskas, *Erškėčių vainikas...*, p. 403.

¹⁰⁰ J. A. Herbaczewski, *I nie wódz nas nas pokuszenie, ...* p. 65.

¹⁰¹ Žr.: E. Vaitkevičiūtė, Siurrealistinės moters interpretacijos Herbačiausko kūryboje, *Metai*, 1999, Nr. 12, p. 88.

¹⁰² M. de Unamunas, *Migla*, Vilnius, 1975, p. 45 (pirmasis romano leidimas Ispanijoje – 1914 m.)

¹⁰³ *Ibid.*, p. 45.

¹⁰⁴ *Ibid.*, p. 47.

taip M. de Unamuno herojai išvengia svarbių sąmoningų sprendimų. Iš čia kyla atsitiktinumo, kaip pagrindinio dėsno, teigimas.

Požiūris, kad egzistuoja *vien atsitiktinumas*, įteisina M. de Unamuno kūryboje *atsitiktinumo sistemą*, nes tokiu atveju nelieka *neatsitiktinumo* galimybės. Kaip dalelė, atskiras elementas, atsitiktinumas išlaiko savąjį savarankiškumą, netikėtumą. Tačiau apžvelgiant ir įvertinant atsitiktinumo visumą, atsiskleidžia dėsningų sąsajų grandys, „netikėtas (atsitiktinumo) pasaulis“. (Pažymėtina, kad atsitiktinumo, kitaip – tikimybių, teoriją XX a. pradžioje suformavo Albertas Einšteinas, vadinamąją „įvykių laiko seką“.) „O mane veda dvi žvaigždės, dvynos žvaigždės. Ir tos žvaigždės – tai ne kas kita, kaip takelio projekcija danguje, atsitiktinumo projekcija“¹⁰⁵, – rašo M. de Unamunas.

Atsitiktinumas M. de Unamuno ir J. A. Herbačiausko kūryboje – iracionalių jėgų veiklos pasekmė. Iš čia jų kūryboje kyla klausimai apie apčiuopiamumą, racionalumo buvimą – nebuvimą. Šių dviejų autorių kūryboje racionaliu vadinama tai, kas garantuota ir ypač stabilu; kas dėsningai kartojasi (mokslinių eksperimentų modelis rezultatui užfiksuoti).

Naujasis misticizmas, pagrįstas meile Aukščiausiajai Būtybei, yra senojo, pirminio, religinio misticizmo, klestėjusio XI–XII amžiuje, transformacijos¹⁰⁶. Tam tikrą daugelio aptarinėtą J. A. Herbačiausko polinkį į misticizmą ir atitinkamas „aukščiausiosios formos“ sąvokas aptinkame ir M. de Unamuno kūriniuose: „Sakyk, Orfėjau, argi būtinas Dievas, pasaulis, apskritai kas nors? Kodėl turi būti kažkas? Ar tu nemanai, kad ta būtinumo idėja – tai ne kas kita, kaip aukščiausioji forma, kuria atsitiktinumas įsikūnija mūsų sąmonėje?“¹⁰⁷

M. de Unamunas ir J. A. Herbačiauskas turi savas idėjos traktuotes. J. A. Herbačiauskui idėja prilygsta veikiančiajai substancijai („Menininkai užmiršo, kad kurdami kūrinį jie patys save kuria!“)¹⁰⁸. M. de Unamunui ji gali virsti empirika, netgi aukščiausia jos forma, kadangi sąmonėje egzistuoja lygiai toks pat apčiuopiamas pasaulis (realiojo projekcija) kaip ir anapus jos, anapus mūsų kūno: „Po mūsų būties srautu, pačiu jo viduriu, teka kitas srautas priešinga kryptimi: čia mes slenkame iš vakardienos į rytojų, ten – iš rytojaus į vakardieną. Mūsų būtis audžiama ir podraug ardoma. Ir kartkartėmis mus pasiekia kvapai, garsai, dargi kažkokie mįslingi garsai nuo ano kito pasaulio, nuo mūsų vidinio pasaulio“. [...] Iš kur gi radosi [...] visumos kūrinys? Ir kas yra kūrinys?“¹⁰⁹

M. de Unamuno ir J. A. Herbačiausko kūryboje išnyksta riba tarp fantazijos ir tikrovės (J. A. Herbačiausko „XIII kapinynų simfonijoje“ – šio ir anapusinio pasaulio aktualijos, sumaištis). Visi egzistuoja vienas kito sąmonėje, yra atspindžiai ir projekcijos; kūrinių veikėjai geba tapti realiais ir atvirksčiai. Abu autoriai suteikia menininkui ypatingas tvėrimo galias¹¹⁰. M. de Unamunas rašo apie rea-

¹⁰⁵ M. de Unamunas, op. cit., p. 47–48.

¹⁰⁶ Pagal: L. Karsavinas, *Europos kultūros istorija*, Vilnius, 1994, t. 3, p. 302–355.

¹⁰⁷ *Ibid.*, p. 48.

¹⁰⁸ J. A. Herbačiauskas, *Erškėčių vainikas...*, p. 108.

¹⁰⁹ M. de Unamunas, op. cit., Vilnius, 1975, p. 48.

¹¹⁰ *Ibid.*, p. 171.

lius pokalbius su savo romano veikėjais¹¹¹, J. A. Herbačiauskas tvirtina, kad susitinkąs savo veikėjus, vaikstančius gatvėje.

Visa tai būdinga vadinamajai „priežasčių paieškų“ sistemai (bene tiksliausiai tai įvardija indų, budizmo filosofija ir Karmos dėsniai; pastarąją savo kūriniuose dažnai mini J. A. Herbačiauskas). M. de Unamunas pateikia savitą minėtos sistemos įvardijimą: „... einame į nebūtį, niekad jos nepasiekdami, kadangi jos nė nebuvo. [...] ...mes išvejame savo kamuolį, griaudami visą tą begalybę“¹¹².

Transformuotos M. de Unamuno kūrybos dimensijos herbačiauskiškai įsiliejo į to laiko literatūrą. Herbačiauskiškasis misticizmas išsirutuliojo iš tradicijų, personalijų ir pasijų mišinio. Demonologija, spiritizmas, chiromantija J. A. Herbačiauskui – galimybė realizuoti savus prioritetus, išsakyti pranašystes. Tačiau kūrybinė ir mistinė patirtis vertinama ne pagal subjektyvų jos išgyvenimo būdą, o pagal jos objektyvų reikšmingumą. Šiuo atveju, įsigilinus į J. A. Herbačiausko „žmogiškojo mito“ bei aplinkos sąveikos esmę, išryškėja daug išsamesnė ir gilesnė situacija.

Penas naivuoliams egzotikos mėgėjams, t. y. spiritizmas, chiromantija, suteikė J. A. Herbačiauskui skandalisto reputaciją, įvairiausi gandai tapo savotiška reklama. Mesianistinės rašytojo generacijos, paveldėtos dar iš A. Mickevičiaus, – mediumo-menestrelio klajonės: „Eisiu mūsų literatūros dirvomis, pievomis, miškais, smėliais, tyrlaukiais, kaimais, miesteliais... Per upelį perbrisiu basas, pelkėj batus paliksiu, sielos nepaskandinsiu. Moteries pakeliui neišgvaltavosiu, o su elgeta ant kapinių nakvosiu. [...] Paukščiams ir galvijams pamokslus sakysiu, o žmonėms liepsiu ant kapinyno „taukačiką“ šokti... Su čigone apsivesiu ir, burtus darydamas, iš burtų gyvensiu... Valkata būsiu mūsų literatūros respublikoj... O būdamas valkata, viską pamatysiu, viską sužinosiu – būsiu geriausias kritikas...“¹¹³

Demiurgo – laisvojo menininko – koncepcija tampa centrinių, varžančių šaknų nebuvimu, visokios rūšies stabilumo paneigimu. Idealioji menininko būtis – judesys, gyvas, pulsuojantis jutimas. Tai nuolatinis ieškos perštėjimas; sustojimas įmanomas tik trumpam atsikvėpti. Jausti gyvai ir savimi – štai kur tikroji kūryba, savęs metimas į sraunumas, tėkmės ir krioklius. Smulkmeniškai klasifikuoti, anot J. A. Herbačiausko, gali žmoneliai, norį „madnų skrybėlaičių“¹¹⁴, sočios vakariėnės ir glostymo paplaukiui. O tikrasis kūrėjas vienodai laisvai jaučiasi tiek elgetos, tiek ir Visatos karaliaus kailyje; draugiją tokiam sudaryti tegali angelai ir demonai, tinkamiausia vieta jam – ribinės erdvės, kur negalioja nei įprasti įstatymai, nei traukos dėsniai, nei moralė.

Kinų filosofas Lao-Dzi sakė: „Žmogus, ateinąs į pasaulį, yra minkštas ir lankstus, o mirštantis – nelankstus ir kietas. Visi gyvi sutvėrimai, medžiai ir žolės –

¹¹¹ M. Vaitkus, Juozas Albinas Herbačiauskas. Žiupsnelis atsiminimų, *Aidai*, 1953, p. 442–448.

¹¹² M. de Unamunas, op. cit., p. 48.

¹¹³ J. A. Herbačiauskas, *Erškėčių vainikas...*, p. 338.

¹¹⁴ Pagal J. A. Herbačiauską.

lankstūs ir švelnūs, kai gimsta, o kai miršta, jie sausi ir trapūs. Todėl tas, kuris lankstus, eina gyvybės keliu, tasai, kuris tvirtas ir kietas, eina mirties keliu¹¹⁵. Kūrybos srityje toks lankstumo ir sustabarėjimo santykis ypač svarbus. Sustabarėjimas stabdo kūrybines galias, naikina gyvybingumą ir riboja laisvę. Adekvatumas konkretikai, didesnė egzistencijos amplitudė išlaisvina, leidžia vientikslį būvimą pakeisti potencialybių visuma. Užuoat pasirinkus vieną siaurą kelią, valkata demiurgu išeiti į visus Visatos kelius iš karto – štai grynoji, koncentruota Dievo-Kūrėjo-Antikristo patirtis. Taip žmoguje gali koegzistuoti trys ar trisdešimt trys pradai vienu metu, superpozicinė būties idealybė.

Žmogaus dvasios raiška yra jį supančios realybės atspindys, transformuotas sąmonės, perfiltruotas suvokimo, mąstymo konstrukcijų. Kiekvienas individas iš esmės vystosi aplinkos ir savo pirminio „aš“ konflikte. Kuo gilesnis, aštresnis konfliktas (o J. A. Herbačiausko gyvenime tokių pasitaikė nemažai) su aplinka, tuo daugiau progų plėtotis potencialai, daugiaaspektei savirealizacijai arba – užsidarymui, destrukcijai. Tai – asmeninių savybių klausimas. Galimi du egzistencijos būdai: pirma, atskaitos tašku laikyti visuomenę ir „būti“ adekvačiam jos normoms. Taip socialinės sandaros kiautas formuoja naujas, jaunas asmenybes; šis veiksnys tapo vienu pagrindinių psichoanalizės raidos variklių. Tradicinis visuomeninis, socialinis, kultūrinis su(s)iveliavimas garantuoja tam tikrą stabilų sistemą, normas, t. y. visa tai, ką vadiname „būti normaliu“.

Konkrečiais atvejais (pvz., J. A. Herbačiausko) iš bendro konteksto išsiskiria originalios asmenybės. Pastarosios dažniausiai neįtelpa į rėmus ir mastelius. Užuoat kitusios pagal minėtą kiautą, neretai renkasi antrąjį kelią ir bando pakeisti pačią aplinką. *Atskaitos taškas šiuo atveju yra pati asmenybė* – pakeitus atskaitos kryptį, formuojasi asmeninė vertybių sistema, pasaulėžiūra, moraliniai ir kultūriniai prioritetai. Tai nėra primityvioji adaptacijos prie supančios aplinkos forma, kitaip tariant, uzurpatoriškumas aplinkos atžvilgiu. Dažniausiai tokios asmenybės siekia keisti pačius aplinkos pagrindus ir dėsnius.

J. A. Herbačiauskas rašo: „kol ši tarpusavio neapykanta n e i š d e g s „lig plėnių“, tol nauja nebus sukurta“¹¹⁶. Jis šią schemą pateikia kaip universaliausią griauinančios ir kuriančios galios koncentraciją – Fatum, Kometa, Kosmoso Baleriną ir t. t. Iki kraštutinumo atskleista įvairių formų jėga – dvasios, magijos, meno, vyro, moters, žalčio-kobros hermafrodiškai koncentruota galia – yra būdingas J. A. Herbačiausko kūrybos motyvas. Tai panašu į alchemijos mokslo fragmentą: svarbiausia įgyti pakankamą gebėjimą valdyti šešetą esminių elementų – nuo vandens iki ugnies. Genijus tasai, kuris valdo ne objektus, o objektų tvermės dėsnius.

J. A. Herbačiauskas – vienas XIX a. pabaigos – XX a. pradžios lietuvių ir lenkų kultūros „katalizatorių“. Logiška, kad, diegdamas naujesnius požiūrius, reikšdamas idėjas, jis populiarino ir daugelį kitų tuo metu madingų dalykų.

¹¹⁵ В. Ленский, *Уровень Ку До*, Вильнюс, 1993, p. 7.

¹¹⁶ J. A. Herbaczewski, *Litwa a Polska ...*, p. 6.

XIX a. pabaiga – XX a. pradžia buvo lūžių, fundamentalių reformų žmonijos sąmonėje, moksle, mene laikas. Išsiplečia žmogaus, gyvenimo, būties apskritai sąvoka. Akcentuojamas asmenybės autonomiškumas nuo iliuzinės būties, jos individualioji vertė, įvairialypis ir sudėtingas ryšys su visuma.

Po XVIII a. racionalumo, po XIX a. ieškojimų dalinio „sužmogiškėjimo“ būtent XX a. pradžia jungia, transformuoja viską, kas buvo iki tol. Naujomis meno, literatūros kryptimis rezultatyviai įprasminamos meno, nepaaiškinamumo, proto sąsajos, praktiškai sukuriama nauji meno ir mokslo pagrindai. Jie suskirstomi į atskiras mokslo šakas, turinčias savo metodologiją, praktines sritis, eksperimentus.

To laiko misticizmo „atspindžių“ bei liekanų pastebime vėliau išsirutuliojusiose mokslo ir meno šakose. Plg. chemiją ir jos „protėvi“ alchemiją, mediciną bei itin senas šaknis turinčias jos kryptis – fitoterapiją ir homeopatiją, populiarias dabar, elektroniką, fiziką ir ankstyvuosius žmogaus magnetizmo tyrinėjimus... Kultūroje ir mene kai kurie „mistikos“ bruožai įsiliejo į reliatyvizmą (vienas ryškiausių pavyzdžių – postmodernistinis judėjimas)¹¹⁷, feminizmą (feminizmo, kaip konkrečios krypties, ištakos psichoanalizėje¹¹⁸), siurrealizmą ir t. t.

Šaka, perėmusi spręsti apie neapibrėžtus, konkrečiai nepasireiškiančius, dėsninai nepasikartojančius reiškinius, nepasiduodanti metodiškam ištyrinėjimui, pavadinta ezoterika¹¹⁹ (tai vėlesnis terminas). Tai labai konkrečiai išryškino Paryžiaus Mokslų Akademijos¹²⁰ sudaryta speciali komisija, atlikusi daug tyrimų. Misticizmas ir viena iš ezoterikos krypčių – spiritizmas – buvo daug nagrinėtas ir aprašytas J. A. Herbačiausko. Tačiau pažymėtina, kad požiūrį į šią sritį jis demonstruodavo pirmiausia iš kūrybinių, literatūrinių bei mokslinių pozicijų. Kaip pavyzdį galima pateikti viešą J. A. Herbačiausko paskaitą Kaune, Rotušės salėje, 1923 m. rugsėjo 7 d. Temą „Dvasia be vietos“ pasiūlė, tarp kitko, Kazys Binkis. Pirmojoje dalyje J. A. Herbačiauskas kalbėjo apie literatūrą, mitologiją ir joms būdingą demonizmą, apie A. Mickevičių kaip „vėlių filosofą“. Populiariuoju stiliumi pateikinėjo „autentiškus“ vaiduoklių egzistavimo faktus antrojoje dalyje¹²¹. Galima įvairiai traktuoti tokios temos pasirinkimą ir tolesnį populiarinimą Lietuvoje. Bene logiškiausias būtų reklamos, kurios iš tiesų reikėjo naujam atvykėliui, variantas. Tačiau artistiškumą ar savireklamą reikėtų vertinti objektyviai, kaip vieną sudėtinę visos Juozapo Albino Herbačiausko veiklos dalį. Tai neturėtų užgožti jo kultūrinio, literatūrinio palikimo bei atliktų darbų.

Gauta 2002 05 30

¹¹⁷ Pagal: E. Gellner, *Relativism and the Social Senses*, California University, 1985.

¹¹⁸ J. Mitchell, Freudo psichoanalizė ir moters seksualumas, *Feminizmo ekskursai*, Vilnius, 1995, p. 396.

¹¹⁹ Gr. *esoterikos* – vidinis, uždaras.

¹²⁰ Įkurta 1889 m.

¹²¹ Pagal: L. Gudaitis, op. cit.

Eugenija Vaitkevičiūtė

THE PERSONALITY AND CREATIVE WORK OF J. A. HERBAČIAUSKAS IN THE LITERATUROLOGICAL AND CULTUROLOGICAL CONTEXT OF THE EARLY 20TH C.

S u m m a r y

The paper offers a discussion on the interface between the personality and creative work of J. A. Herbačiauskas (Józef Albin Herbaczewski) with **the aim** to show him as a modern and original author linking Lithuanian and Polish culture and literature in the end of the 19th and beginning of the 20th century. This identification of the aim of the paper has led to the following **objectives** of the study:

- to present an analysis of the biographical facts and their influence on J. A. Herbačiauskas' personal character and creative works;

- to study the main postulates in J. A. Herbačiauskas' world outlook and his creative concepts;

- to show J. A. Herbačiauskas as a person and author according to changes in culture, art, science and consciousness of his time;

- to present J. A. Herbačiauskas as an intellectual who exerted an influence on society, popularizing the possibility of a dialogue between Lithuanian Polish communities in his time (the intellectual-historical mission of J. A. Herbačiauskas).

In order to achieve the aim and the objectives, **the object of the research** is defined as "The personality and creative work of J. A. Herbačiauskas in the literaturological and culturological context of the early 20th c." and the following methodology was selected (several directions of criticism according to various aspects of the study): (1) biographical critique direction, used to analyse J. A. Herbačiauskas' biographical facts and their relation to his creation; (2) interpretational direction, used to present J. A. Herbačiauskas' personality and character and their reflections in his creative activity; the elements of comparativistic analysis, used to discuss contacts between J. A. Herbačiauskas' and M. de Unamuno's creative work ("literary mysticism" transformed by J. A. Herbačiauskas). The paper shows the essence of J. A. Herbačiauskas' life and creation; authentic sources, translations, correspondence, documents and reminiscences of his contemporaries are used to this end. It exposes J. A. Herbačiauskas as a symbol of community between Lithuanian and Polish cultures, as a person who transformed new modernistic trends of West Europe and in such a way introduced them to the cultural Lithuanian and Polish society.